

83.3 (510)
Е-45

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛ-ХОРАЗМИЙ НОМИН УРТАНЧ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ
КОМИЛЖОН ТАШАНОВ

АДАБИЙ МЕРОС
ВА
МИЛЛИЙ ТАФАККУР

ТОШКЕНТ - 2001.

83,3(5)80
Б45

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛ-ХОРАЗМИЙ НОМИ УРГАНЧ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

ИСЛОМЖОН ЁҚУБОВ
КОМИЛЖОН ТАШАНОВ

АДАБИЙ МЕРОС
ВА
МИЛЛИЙ ТАФАККУР

1. NOE AL'INDI-2010

ТОШКЕНТ - 2001.

ИСЛОМЖОН АҲМАДЖОНОВИЧ ЁҚУБОВ
КОМИЛЖОН ЮЛДАШЕВИЧ ТАШАНОВ

АДАБИЙ МЕРОС ВА МИЛЛИЙ ТАФАККУР

(Истиқлол фидойилари туркуми. Вадуд Махмуднинг ҳаёти ва ўзбек адабиёти, умуман туркий халқлар маданияти тарихига тегишли мақолалари таҳлили ҳамда таъбири)

Махкур рисолада адабий мерос ва миллий мафкура масалалари адабиётшунос Вадуд Махмуднинг «Алишер Навоий», «Фозулий Богдоий», «Турк адабиёти тарихи», «Навоийгача турк адабиёти» мақолалари асосида таҳлил қилинади. Вадуд Махмуднинг бу мақолалари илк бор китобхонларга тақдим қилинмоқда. Рисола адабиётшунослар, аспирантлар ва олий ўқув юртлири профессор-ўқитувчиларига мўлжалланган. Шунингдек, олий ўқув юртлири филология факультетлари талабалари ундан ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланиши мумкин.

МАЪСУЛ МУҲАРРИР:

Ўзбекистон ФАнинг академиги, филология фанлари доктори, профессор **Б.А. НАЗАРОВ**

ТАҚРИЗЧИЛАР: Филология фанлари доктори, профессор

Ҳ.Ж. АБДУЛЛАЕВ

Филология фанлари доктори, профессор **К.ҚУРАМБАЕВ**

Филология фанлари номзоди, проф. **Қ.ЖУМАЖАНОВ**

Ўқув қўлланма университет таълими учун ўзбек филологикис мутахассислиги бўйича ўқув дастурлари (Тошкент "Университет" 1997)га мувофиқ тарзда тайёрланган.

Тошкент - 2001

МУНАҚҚИДНИНГ ИЛМИЙ-ЭСТЕТИК ОЛАМИ

Шарқда ўтганларни хотирлаш ва тирикларни кадрлаш азалдан анъана саналса-да, истиқлол шарофати билан бардавомлик касб этмоқда. Мустақил Ўзбекистон халқи, айниқса ёшлари юртимиз озодлиги, халқ эркинлиги йўлида жон тиккан, ғайрат-шижоат кўрсатган, адолат тантанаси учун курашган, бу машаққатли йўлда зарур бўлса қурбон бўлган ёки мустамлакачилик даврида миллий истиқлол ва тараққиёт йўлидаги интилишлари учун ноҳақ айбланиб, турли жазо ва тайинқларга маҳкум этилган ватандошларимиз кадр-қиммат топаётгани истиқлолимиз сабабли эканлигини теран англаб етмоқдалар.

Муҳтарам президентимизнинг фармони билан Хотира ва кадрлаш кунининг умумхалқ байрами сифатида бутун мамлакат бўйлаб нишонланиши, қонли жангтоҳларда ҳалок бўлганларнинг руҳи поклари ёдга олинishi баробарида халқимиз манфаати, Ватанимиз равнақи учун ҳалол меҳнат қилиб кексалик гаштини суриб яшаётган отахону онахонларимизга иззат-иқром, ҳурмат-эҳтиром кўрсатилиши улкан маънавий-маърифий аҳамиятта молик бўлди.

Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмасдан 1999 йилнинг 12 май санаида Президентимизнинг фармойиши билан мустамлакачилик даври фидойи кишилари ҳаёти ва фаолиятини, бой илмий-иждодий меросини янада чуқур ўрганиш, шаҳид зиёлилар хотирасини абадийлаштириш борасидаги

INVENTAR №

30727

амалий ишларга кенг йўл очилди. Мазкур фармойишга асосан тузилган жамоатчилик комиссияси кенг жамоатчиликка мурожаат қилиб, мутахассислар билан бамаслаҳат ҳолда фаолият кўрсатиб хайрди ишларни амалга оширмоқда. Халқ ва Ватан ҳуррияти йўлида курашган ҳар бир ватандошимизнинг исми-шарифини тиклаш ва котирасини абадийлаштиришдек маъсулиятли ва хайрли ишни сиёсий ва фуқаролик бурчи деб билим. Ҳисоб қилаётган ёш авлод онгида мустақиллик қадриятларига, инсон ҳақ-хуқуқларига юксак ҳурмат-эҳтиром туйғуларини камол топтириши, уларни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат, демократик тамойиллар руҳида тарбиялаши шубҳасиздир.

Албатта, бу фармойиш республикамизда мустақиллик эълон қилинган илк кунлардан бошлаб ижтимоий адолатни тиклаш, истибодд туфайли тарихимизнинг ширин тутилган кўшлар муҳим ҳодисаларини ёритиш бўйича қабул қилинган зарур ҳужжатларнинг янги бир босқичи сифатида мустақиллигимиз тарихига яна бир муҳим воқеа бўлиб ёзиладиган тарихий ҳужжатдир.

Бехбудий, Абдулла Қодарий, Фитрат, Қўлпон, Ваҳид Маҳмуд, Отажон Хошим каби фидойи аждодларимиз номлари оқлаиб юзага чиққанлиги маънавий-маъмурий тазйиклар даври ортда қолганлигини, адабиётимиз миллий тамойиллар ҳисобига бойиб бораётганлигини кўрсатади.

Шубҳасиз, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида сўнгги йилларда содир бўлган кескин ўзгаришлар адабиётимизнинг ҳам ўз аксини тоғмоқда. Адабиётшуносликнинг аниқлашлари доираси кенгайиб, теранлашиб бораётгани, нҳарб сўзнинг ва эркин фикрининг салмоғи кўп қанчадан ошиб бораётганлигида бу ёққол, ҳаётдошларимиз Адабиётшунос олимларимиз Тарихий давра талаби ва имкониятлари ўз зиммаларига душбоний-тарихий адабий-эстетик муаммоларни янги танқидчиликнинг ҳамда ҳал қилиш маъсулиятини оқшлаганлигини чуқур ҳис қилимоқдалар. Ўзларга ўй бораётган макола ва рисолалар, номзодлик ва докторлик диссертацияларида ўзбек адабиёти ва тарихини умумэстетик илмий меъзоилар билан оқшалаган интилиб, умуминсоний қадриятлар асосида тақдир тадқиқ қилиб, ҳар бир даврга ҳос адабий жараён ва ижодкорларнинг адабий-бадний, илмий-эстетик олами янгидан кашф этилаётгани қувончли ҳолдир.

Айниқса, XIX аср ахирини XX аср бошларидаги адабий жараён, адабий-тарихий давра ва муҳит кенгрок ўрганилмоқдалар. Бундай тадқиқотлар шу вақтгача ҳаёти ва асарлари ўрганилмаган ижодкорларнинг ўз даври ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий муаммоларига муносабатини ойдинлаштириб, адабий жараёндаги ўрнини белгилзбгина қолмайди. Балки янги тадқиқ этилган XX аср адабиёти тарихини янада мукаммаллаштириш, адабий танқид тарихини яратишда нҳоятда муҳим манбаа саналади.

Шундай муҳим тадқиқотлардан бири ёш адабиётшунос Б.Н.Каримов томонидан 1995 йилда

амалга оширилди. «Вадуд Махмуднинг 20-йиллар танқидчилигидаги ўрни» мавзuidaги номзодлик ишига филология факултети доктори, академик Б.А.Назаров илмий раҳбар сифатида улкан баҳо берди.

Зеро, 20-30 йилларда фаолият кўрсатган Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Олимий, Шохид Эҳсон, Зиё Саид, Санжар Сиддик, Миёнбузрук Солихов, Вадуд Махмуд сингари адабиётшунос, театршунос, тилшунос ва таржимашунос олимлар мухити ҳам сиёсий тағаллардан четда қолмаганди. Тадқиқотчи Б.Каримов Вадуд Махмуднинг ҳаёти ва 20-йиллардаги изланишларини бирламчи манбалар асосида одил ва ҳалол тадқиқ этиб, унинг адабий танқидчилигидаги ўринини кўрсатишга уринган эди. Айтиш мумкинки, тадқиқотчи Вадуд Махмуд ижодини жиддий текширди ва принципиал асосларини аниқлай олди. Мавжуд материалларга муайян муносабат билдириш ва монографик йўсиндаги яхлит тадқиқотда бу шахснинг ҳаёти ҳақидаги маълумотларни ҳам, индивидуал услубини ҳам, мақолалари негизидаги ғояларини ҳам умумлаштира олди. Натижада Вадуд Махмуднинг ўз даври ва ҳозирги давр ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги раънақидаги ўрни анча ойдинлашди. Бирок, олимнинг айрим мақолаларини инобатга олмаганда, 20-йиллар матбуотида тарқоқ ҳолда ётган асарлари қайта нашр қилинмади. Бугунги китобхонларнинг барчаси ҳам улар билан танишиш имкониятига эга эмаслиги ачинарли ҳолдир.

Айниқса, XX аср ўзбек халқининг эстетик тафаккури тараққиёти тарихини, адабий-танқидий тафаккурнинг аср бошларидаги ўзига хос жиҳатларини ҳамда шахс ва ижод эркинлиги масалаларини ўрганишга ҳар қачонгидан ҳам кизикиш ортиб бораётганлиги Вадуд Махмуд ижодини ҳам кенг кўламада нашр этиш, тарғиб-ташвиқ қилиш масаласини кун тартибига қўяди. Ушбу хайрли иш ана шу эҳтиёж меъаси сифатида юзага келди. Олимнинг ўзбек адабиёти ва умуман туркий халқлар маданияти тарихига тегишли мақолаларини танилаб олиб, эски ўзбек имлосидан таъдил қилдик. Чунки 20-йиллар танқидчилиги диққат марказида бўлган асосий муаммолардан бири ҳам айнан шу маданий меросга муносабат масаласи эди. Бу давр адабиётшунос мунаққидлари, хусусан Вадуд Махмуд зиммасида ҳам адабий меросни замонасининг мулкига айлантириш, ўтмишдаги буюк сиймоларни элга танитиш, асарларини кўп нусхада қайта нашр этиш каби маъсулиятли ва мураккаб масалалар турар эди. Бу давр матбуотида Ўссовий мактаби шоирлари, Бокирғоний, имом-Ғаззолий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Фузулий, Нодирахоним каби миллатимизнинг машҳур сиймоларини олқишловчи ўилаб мақолалар эълон қилиндики, бу масала М.Юнусов тадқиқотларида атрофлича ёритилгани боис кенг тўхталишга эҳтнеж сезмаймиз. (Юнусов М. Барҳаёт мерос саҳифалари. «Адабий меросни урганиш тарихига доир» деб номланувчи қисми. Тошкент, 1986) Булар орасида Вадуд Махмуднинг «Алишер Навоий», «Фузулий Бағдодий», «Навоийгача турк

адабиёти» сингари адабиётимиз тарихидан баҳс этувчи жиддий мақолалари ҳам бор эди.

Мазкур мақолаларда муаллиф мумтоз адабиётимизни ўз моҳиятидан келиб чиқиб, ислом дини ва тасаввуф фалсафаси асосида баҳолашга интилан эди. Авлод-аждодаларимиз таржимаи ҳоли, дунёқараши, маънавий оламини вульгар-социологик йўсинда эмас, мумтоз адабиётимиз бисотидаги илоҳий нурлар ёғдусида шулалантириб кўрсатишга интилди. Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи муносабати билан 1925 йилда ёзган «Алишер Навоий» номли мақоласи «Мухити», «Таржимаи ҳоли ва тарбияси», «Мутасаввуфлиги», «Илмий, адабий шахсияти», «Навоий бир мужаддиридир» деган асосий булимлар ва «Илова»дан иборат. (Мақола «Маориф ва ўқитувчи» журнаlining 1925 йилги 3-сонини 55-62 саҳифаларида В.М. имзоси билан чоп этилган). Юбилей тантаналари олдидан берилган бу мақолада муаллиф аксарият масалаларни кенг ёритишни назарда тутмайдди. Мухими шундаки, мақоладаги фактлар бугунги навоийшуносликнинг дебчаси эди. Эл-юртнинг файзи, мамлакат ободлиги халқнинг имон-этиқоди ҳақидагина эмас, буюк илақ йўли туфайли чамбарчас боғланган Ироқ, Хуросон ва Баяхнинг кўшлаб шаҳарлари бозорларидаги ҳиндистон, Чин, Миср, Шом, Эрон маҳсулотлари ҳақида ҳам VII, IX, X асрлардаги ҳаким Санойи, Мавлоно Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор Абу Али Ибн Сино, Форобий, Умар Хайём кейинги даврларда эса, Аҳмад Ясавий, Алишер Навоий, Фузулий, Улуғбек, Али қушчи каби олиму фозиллар яратган

маданият дурдоналари ҳақида ҳам тўлқинланиб гапирди. Амир Темур, Йилдирм Бойи, Бобир, Султон Хусайн сингари «буюк кўмондонлар» яъни лашкарбошиларни, марказлашган давлат учун ҳаракат қилган кишиларни улуғлайди. Ўз мамлакатини, ўз ерида турк даҳоси яратган ҳакиму адиблар, ҳайъатшуносларга бўлган алоҳида меҳрини яширмайди. Алишер Навоийни «турк адабиётининг отаси» деб атар экан, унинг ижодида таъсир ўтказган муҳит Султон Абулқосим Бобир ва унинг вазир Химойи, Шайх Камол Турбатий, самарқандлик Файзулло Абулайс, Мавлоно Юсуф Ибодий Андижоний, Абдурахмон Жомий, Моворушнаҳр ҳокимлари Аҳмад Ҳожибек, Амир Дарвешмуҳаммад Тархон каби судбатдошлари хусусида маълумотлар беради.

Алишернинг жанрларда кўрсатган шижо-ати, муҳрдорлик ва амирлик рутбасига сазавор бўлиши ҳам ҳукумат ва идора ишларига майлини кучайтирмай, фазл ва камолга илҳоси кучли бўлганлигини ҳаққоний эътироф этади. Навоий шахсиятидаги руҳий тўлқинларнинг курашини кўрсатар экан: «Унинг энг буюк гуассаси севгисининг иккига бўлиниши эди», -деб ёзади. Дарҳақиқат, Навоий яқин дўсти ва ўртоғи Хусайн Бойқаронинг юзидан ўтолмай, давлат ишларига машғул бўлса, Машҳад, Самарқанд, Хиротнинг ҳокиму зодгонлари билан мулоқотга киришса, иккинчи томондан олиму шайхлар, адибу санъаткорлар даврасида бўлар, тинимсиз ўрганар, ижод қилар эди.

Нағийнинг мутасаввуфлиги ёзган асарларига таъсир этмаслиги мумкин эмас, деб ҳисоблаган

Вадуд Махмуд шоирга бўлган Лутфий юлтифотини, якин мусохибларидан Саид Хасан Ардашер самимиятини, пири комил Жомий муҳаббатини четлаб ўтолмайди. Накшбандия тарикатини эгаллашида, комилликка эришишида ҳамиша уларнинг рағбатига таянганлигини таъкидлайди.

Мунаққид Навоийни энг кичик ёшидан бошлаб шеърлар ёза бошлаган 14-15 ёшларида зулфисанойин сифатида танилган «ўз ҳаётида энг кўп ёзган» ижодкор деб билади. Унинг мумтозлигини шахсияти, мутасаввуфлиги шоирлиги, тарих ёзганлигидагина эмас, минг йиллик форс адабиёти ривож топган марказда туриб туркий халқ ва унинг тилини юксак кўтара олганлигида ҳам кўради. Шу тилда гўзал асарлар яратиб халқни баҳраманд қилишга бел боғлаганида деб билади. Навоийнинг форсий девони-ю қасидаларидаги маҳоратини баҳолаб экан, булар турли эътирозларга ўрин қолдирмаслик учун яратилган деб тўғри таъкидлайди. Унинг тарбияси ва таъсирида етишган илми фозиллар, тазкиранавислар, муаррихлар, шоирлар, санъаткорлар, мусикашунос-лар, рассомлар ўз даври ва кейинги асрларга қолдирилган асарларидан асло кам аҳамият касб этмайди, деб ҳисоблайди.

Кўринадики, мунаққид Навоийнинг шахсияти ва буюк хизматларини элга танитиш мақсадини назарда тутган. Уни «сарой шоири», «эрон классик шоирларининг эскирган малзулари»ни кўтарган-деган қабилда баҳолаб «Навоий ким эди?» сичгари саволлар кўндаланг қўйилган 20-йиллар шароити учун В.Махмуд фикрлари ниҳоятда қимматли эди.

Унинг таҳлил йўсинига мумтоз шарқ адабий танқидчилиги анъаналари асос бўлгани, индивидуал илмий принципларга назарий асосларни шу позициядан туриб белгиланб ижод қилгани аниқлашади. Вадуд Махмуднинг бу йўналишдаги ишлари ўзбек адабиёти доирасидаги «бир-икки мақола билан чекланиб қолмайди. Унинг озарбайжон шоири Фузулий ҳақида ёзган «Фузулий Бағдодий» номли мақоласи бор («Маориф ва ўқитувчи», 1925 йил, 4-сон, 3-14-саҳифалар). Албатта, мақолада айрим шаклий ноқисдиклар, хусусан, шеърини парчаларнинг кўпайиб кетганлиги кузатилади. Бироқ, унинг мазмуни ва илмий йўналиши Муҳаммад Фузулий ҳақидаги дастлабки илмий ишлардан бири сифатида қаралса шоир асарлари нозик таҳлил этилгани ҳамда оммага етказилгани аниқлашади. Чунки, 20-йилларда шоирнинг қайси миллатга мансублиги, дунёқарashi, асарларининг фалсафий асоси хусусида хилма-хил фикрлар мавжуд эди. В.Махмуд ўзбек ўқувчиларини Фузулийнинг ҳаёти ва ижоди, шахсияти, дунёқарashi, асарларининг қайси тилда битилгани, шунингдек, Туркистон ижодкор-ларига таъсирини ёритиб ана шундай баҳсли масалаларга муайян аниқлик киритган.

Араб тилида илмий баҳсларга киришган, форсий тилда «ибрат илми» гавҳар тизган», «туркий майдонда таъ самандини елдириб турк хуштаъларини латиф сўзлар илан лаззатлантирган» Фузулий турк тилини «манинг асл табиатимга мувофиқ»-деб ёзган ва бу билан она тили туркча эканлигини таъкидлаган эди. В.Махмуд шоир

девонининг муқаддимасидан ана шундай кўчирмалар олиб асосли далиллар орқали баҳсга чек қўйишга ёрдам беради.

Фузулийнинг Ироқда таваллуд топиши, мазкур шаҳарнинг араб, форс, турк тили ва адабиётлари учрашган умумий муштарак марказ эканлиги ижодига таъсир этмаслиги мумкин эмасди. Унинг тафаккур тарзида ўша давр фикрий жараёнида давом қилаётган тасаввуф таъсирининг бўлиши ҳам табиий эди. Унинг устозлари Низомий, Хофиз таъсирини, илмий тасаввуф ва ҳадис илмининг таъсирини англамасдан туриб Фузулий ижодини тўғри баҳолаш мушкул. Гарчанд арабча қасидалари «араблар орасида тақдирлар ила ўқилса», форсий девони, қасида ва маснавийлари машҳур бўлса ҳам мунаққиднинг назарида «туркча қадар самимий, санъаткорона ва гўзал эмасдир». Шу билан ҳам форсийда у «Хофиз қадар лирик - рубобий» бўлишга ҳақлидир. Бирок туркийда «Фузулий каби дардли ва ўтли бир шоир йўқдир». Уни форс ва турк улуси орасида бемалол устоз Низомийдан кейинги қаторда санаш мумкин. Ҳатто, Фузулий қасидалари, дoston ва ғазаллари ўзининг ошиқона дарди, ўтли ҳарорати билан ажралиб туради. Тишуносликка оид «Чор ўнсур» асари илмий ҳикмат, тибби-ётдан воқифлиги кенг қиррали олимлигини ҳам кўрсатади», - деб таъкидлаган олим ўз даврида маълум бўлган Фузулий асарларини номма-ном санайди. Айримларининг ёзилиш тарихини ҳам белгилайди.

Маҳмуд Фузулийга эргашган шоирлардан Умархон, Мухсин, Хотир, Риёзий, Умархоннинг ўғли Мухаммад Алихон, Фано, Ажзий, Чўлпон ижодидан ғарб туркчасида ёзилган парчалар келтиради. У Чўлпон ижодида 20-йиллар ўсмонли турк адабиёти таъсирини ҳам кузатади. Ўз фикрларининг муайян қисmini Исмоил Ҳикматнинг «Фузулий» номили мақоласидан олинган парчалар билан исботлашга, ундаги айрим фикрлар билан мувоҳазага киришишга интилади. Тилларнинг ўзаро бир-бирларига таъсири масаласини муайян даврда адабий тилининг яхши ишланиб маданийлашиши, бир-бирини бойитиши маъносидан ижобий ҳол деб баҳолайди. Навоий ўз даврида Аҳмад ва Ошиқ Пошшо, Фузулийгача кучли таъсир килинган бўлса, Фузулийнинг таъсири кейинги давр Туркистон шоирларининг гўзал шеърлари ва лаҳжасида кузатилади-деб кўрсатади. Вадуд Маҳмуднинг билим доираси теран ва анча кенг камровлидир. У ҳамisha ўз фикрларини эътиборли фактларга таяниб кучли илмий асосда ифодалашга интилади. 1925 йилда Боку шаҳрида Озарбайжон назирёти томонидан Исмоил Ҳикматнинг «Турк адабиёти тарихи» китоби биринчи жилди чоп этилади. Унда XIX аср турк ҳаёти ва адабиёти мажмуа сифатида акс этган эди. В.Маҳмуд биринчилардан бўлиб ахтли матбуотда бу китобга тақризини эълон қилади (Маҳмуд В. Турк адабиёти тарихи И.Хикмат, Боку, 1925 «Маориф ва ўқитувчи» 1925. 9-10-сонлар, 109-116-саҳифалар).

Мунаққид шу пайтгача турк адабий ҳаётида кўплаб тазкиралар, тарихий асарлар яратилган

бўлса-да бундай мукаммал нашр амалга оширилмаганлигини, унга муаллифнинг ташаббускорлигидан ташқари кўп ижодий меҳнати сарф қилинганлигини эътироф этади. Айни пайтда Турк ҳаётидан табиий тўсиқлар: тоғ ва денгизлар, саҳро ва чўллар ажратиб турган Туркистон зиёлилари чор ҳукуматининг сиёсий монеъликлари туфайли ҳам илмий-адабий ҳаракатдан етарлича воқиф бўла олмаганлигидан таассуфда эканликларини яширмайди. ҳатто, инқилоб йилларида ҳам адабий-илмий ҳаракатни жонлантиришга «на вақт, на шароит» жиҳатидан ёрдамлашиш имкони бўлмади дейишга жасорат топади. Туркистон муҳитидаги зиёлиларга «муҳитнинг каттиқ бўғувчи иссиқлари остида хомлигича қовурилгонлар»га мажмуа таъсир кўрсатиши мумкин дейди. Бундай образли таффақурдан кейин асарни марксистик нуқтан назардан изоҳлашга ҳаракат қилувчи кимсаларнинг фикрларини «қуруқ сўз», «бир пулча қиммати йўқдур» деб баҳолайди. Мажмуага эса: «бу асарнинг бош маънияси 32 шоирнинг, яъни бир асрга яқин бир муддат адабий ҳаётининг бир тартиб ва усул доирасида тизилиши ва адабиётга бир «Гул» ҳолида қўраш учун муҳим бир йиғинди ташкил этгандирки, ҳалигача бу бўлмагондир»-деб баҳо беради.

В.Маҳмуд муаллифнинг фидойи меҳнатини қайта-қайта таъкидлаб, туркий қавмларнинг аҳил бўлмаганлигидан таасуф билдиради. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг муайян давлари ҳали йиғилмаган умумий тарзда илмий кузатиш имкони

ҳам бўлмаган даврда унинг бутун ишжаликлари ҳусусида марксча тасаввур тузилиши ва шу йўл билан баҳолашни талаб этмоқ «Қўлиги бир бола талаби»-деб ёзган мунаққид бутун бир туркий адабиётни олдин тўла-тўқис нашр қилдириш зарурлигини таъкидлайди. Бу билан у адабиётни «саралаб нашр этиш» тарафдорлари фикрига қарши эканлигини қолаверса, ўтмиш адабиётини бу метод билан баҳолаб бўлмаслигини таъкидлаган эди.

Ана шундан кейингина муаллиф мажмуадаги Туркистон зиёлилари таниш бўлган айрим адабий номлар ва улар ҳусусидаги мақоланинг бош мақсадига қўчади. Мажмуада Абулҳақ Ҳамидга 140 саҳифа ўрин ажратилган, унинг ўндан ортиқ улчалик характерли бўлмаган-адабий шахсиятини етарлича кўрсата олмайдиган мактублари, салафларининг мактублари берилгани ҳолда Ризо Тавфиққа ёзган мактуби киритилмаганлигидан афсусланади. Чунки бу мактубда Абулҳақ Ҳамиднинг адабий ҳаётда таъсирланган устозлари В.Гюго, Шекспир, Шайх Саъдий қабилар ҳусусида, ҳам мавзуларни ким ва қердан олгани, қимматларининг асарларини нима учун ўқимаслиги ҳусусида ҳам қимматли фикрлар билдирилган эди. В.Маҳмуд Исмомил Хикматнинг Абулҳақ Ҳамиднинг факат ёшлик йилларига оид мактублари билан чекланиб, ижодий баркамоллик даврини акс эттирувчи ушбу мактубни мажмуага киритмагани мантиқсизликдир деб ҳисоблайди. Мажмуанинг иккинчи камчилиги сифатида Турк адабиёти насридан намуналар берилмаганлигини, учинчи камчилик сифатида эса, аксарият ҳошларда таҳлилнинг шаклий муаммолар

билангина чекланиб, рухий ҳаяжон таҳлиллари камайиб кетганлигини кўрсатади. Таҳлил учун танланган шеърӣй парчаларининг у қадар характерли эмаслигидан ташқари, ҳамид даҳсини барча манфӣй ва мусбат нуқталари таҳлилидан келтириб чиқариш зарур эди деб билади.

Бирок, Акрам ҳақидаги ёзилган қисмлардаги санъаткорона таҳлилларни улуғлаган В. Маҳмуд фақат танқид қилиш билангина чекланмаганлигининг гувоҳи бўламиз. Албатта, кичик бир мақола доирасида етти юз саҳифадан иборат мажмуани тўла таҳлил этиш мақсадини кўзламаган мунаққид «Турк адабиёти тарихи»нинг илмий асосда ўрганилиш лозимлигини таъкидлаб, кейинги жилдларда янада талабчанроқ, ёндашиш керак эканлиги фикрини олға сурди. Асар муҳаррири Исмойил Ҳикмат ва нашриёт ходимларига бу эзгу ишда ғайрат-шижоат кўрсатишни талаб ишга якун ясайди.

Валуд Маҳмуднинг «Навонӣгача турк адабиёти» мақоласи унинг миллий тарихимиз бағрига янада чуқурроқ кириб борганлигидан далолот беради. («Маъориф ва ўқитувчи» 1926 йил, 1-сон, 48-50 бетлар) Мақола ўзига хос «Муқаддима», «Ёзма адабиёт», «Эл адабиёти» бўлимларидан таркиб топади. Унда назарий масалалар, турк ёзувининг тарихи, қадимги ёзма ёдгорликларнинг услуби, Навонӣгача бўлган қимматли туркий манбалар, турли буйруқ ва ёрлиқлардан тортиб, тошбитӣкларгача, дуолар, номалардан тортиб «Кутадгу билиг», «Юсуф ва Зулайхо», «Киссасул анбиё», «Девони ҳикмат»,

«Қитоби қурқут», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Муҳаббатнома», «Тузуқоти Темур», «Меърожнома», «Бахтиёрнома» сингари асарларигача тилга олинади. Мақола эл адабиёти (фольклор, халқ оғзаки ижоди)нинг ўзига хос хусусиятларини ҳам қамраб олади.

Муаллиф бу мақолани ёзишда «Татар адабиёти тарихи», «Миллий татаббулар мажмуаси», «Эдлик мутасаввуфлар» сингари қимматли манбалардан фойдаланган. ҳатто иқтидорли олим Абдурауф Фитрат ҳам «Адабиёт қондалари» асарини ёзар экан, мазкур мақолага эътибор беради. (Фитрат. Адабиёт қондалари. «Эл адабиёти» қисми Тошкент-Самарқанд, 1926 йил) Валуд Маҳмуддан кўчирмалар олиб ўз фикрларини тасдиқлайди. Шубҳасиз, бу Валуд Маҳмудга нисбатан ишонч ва ҳурмат ҳамда абадий мерос ихлосмандининг илмий фасоҳатини қадрлашнинг белгиси эди.

Қузатишлар шуни кўрсатадики, Валуд Маҳмуд илмий қарашларини баён этишда адабий илмий жараёнда содир бўлаётган услубий янгилликлардан нуфузли знёлиларнинг ибратли ишларидан ўрнак олган. У ўз мақолаларида имкони борича ўзбекча ёки мумтоз шарқ адабиётида ишлатиб келган атамаларни қўллаган. Шу боисдан ҳам унинг илмий мақолалари тилига XX-аср бошларидаги авлод ёки илмий ҳаёт учун табӣий деб қараб тарихан ёндошмоқ керак. Шундагина XX асримиз бошларида янгидан шаклланаётган илмий услубга хос қийинчиликлар (матнда жумлаларнинг қўзилиши синоним талаб ўринларда бир хил сўз ёки ибораларнинг такрорланиб келиши гўё фикр

INVENTAR №

30727

сийқалашгандек ва стилистик ғализликлар юзага келгандек ҳолатлар) форс ва араб тилларидан анча узоқлашиб қолган кейинги авлод вакиллариға унчаллик эриш туюлмайдн.

Кўринадики, В.Маҳмуднинг мумтоз адабиёти-мизга, умуман, маданий меросимизга бўлган меҳри Алишер Навоий сиймосига мурожат қилишдагина эмас, балки Озарбайжон халқи, умуман, туркий халқларнинг мумтоз шоири Ғузулий ижодиётига Озарбайжон ва ўзбек адабиёти, ўзбек ва турк адабиёти орасидаги таъсир ва акс таъсир масалаларига ҳолис илмий нуктаи назардан қарашда мазкур масалалар ҳазинасига илк бор қалит солганлиғидадир.

Дарҳақиқат, В.Маҳмуд дунёқараши билим даражаси кенг ижодкордир. У ҳар бир замонавий ва тарихий воқеаликка миллатнинг маъданий даражаси ўзига хос миллий тафаккур тарзи урф-одатлари нуктаи назаридан муносабат билдирган. Шу боисдан ҳам муайян маданий маърифий адабий тарихий воқеаликни баҳолашда миллий маҳдудлик чегараларини ёриб ўтиб ўзининг эркин фикрлари уфқини умуминсоний қадриятлар ва жаҳон маданий савияси мезонларидан белгилашга интилган.

Бу нарса, В. Маҳмуднинг мумтоз адабий танқидчилиқ анъаналари доирасида ҳаракат қилмасдан татар, бошқирд, Турк ва рус адабий назарий фикрларига жаҳон адабиётшунослиғи тажрибаларига суянишга интилганида яққол кузатилади. Ундаги изланувчанлик ва илмий салоҳият мумтоз адабиётни тасаввуф ва ислом фалсафаси асосидагина баҳолаш энг тўғри илмий

йўналиш эканлиғи фикрида собит туришида кўлёзма ва тошбосма китоблардан мисқоллаб фактлар йиғишида ҳамда шулар асосида янги давр ўзбек навоийшунослиғи, ғузулийшунослиғи тамал тошини қўйишида кўринади.

В.Маҳмуд ҳаминша муайян бир ижодкор яшаган давр ва асарнинг яратилишидаги шарт-шароитни муҳитнинг ўзига хослиғини назарда тутадн. Илмий мақолаларда ҳар бир сўзга алоҳида маъсуллик билан ёндошиб, ҳар бир фикрни фактлар билан далиллаб боради. Унинг таҳлилларида эстетик нуктаи назари устивор бўлиб, баъдий асарнинг нафосатини, гўзаллиғини теран ҳис эта олади. Ундаги катият ва билимдонлик ўтмиш маданиятимизга чексиз ҳурмат ва миллатпарварлик, аъанпарварлик ва инсонпарварлик ҳислатлари, шахсияти, инсоний сиймоси, қолаверса, илмий иқтидорини кўз ўнгиниғизда галгалантиради. 20-йиллар адабий танқидчилиғида олимнинг муносиб ўрни бор. Унинг мақолалари билан таъғишиш миллий тафаккуримизнинг ўзига хос босқичи бўлган 20-йиллар адабий илмий муҳити билан янада яқинроқ ошно бўлиш имконини бериши шубҳасиздир.

ВАДУД МАҲМУДНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ.

Вадуд Маҳмуд 20-йилларнинг зукко зиёлиларидан бири бўлиб, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг машҳур «Васияти»да «Фарзанд» қаторида тилга олинади. Бироқ, адабиётшунос Солиҳ Косимов унинг Бехбудийга дахли йўқ деб гувоҳлик беради. Бу фикрни профессор Б.Косимов ҳам тасдиқлайди. Вадуд Маҳмуд 1897 йил (айрим манбаларда 1898-1899 йиллар кўрсатилган.) Самарқанд шаҳрининг Хўжазумрад маҳалласи имоми мударрис Маҳмудий домла оиласида таваллуд топган. У Садриддин Айнийнинг қайноғаси-хотининг акасиدير.

Вадуд Маҳмуд болалигида Абдуқодир Шакурининг янги усулдаги мактабида таҳсил олган. 1917-йилги ўзгаришлардан сўнг Самарқанд вилояти маориф бўлимининг мудири вазифасида хизмат қилган. Ўша даврларда «Болалар тарбияси», «Маориф ишлари», «Мактабларда аҳвол», «Маорифимиз», «Мажбурий ўқиш» сингари ўнлаб мақолалар ёзган. У XX аср биринчи чорагидаги Туркистон зиёли-ларининг вакили бўлиб адабиёт майдонига Самарқанд адабий муҳити орқали 20-йиллар арафасида кириб келган. Унинг таълим-тарбияси ҳамда дунёкарашининг шаклланишида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакуррий Васлий, Сиддикий, Ажзий, Садриддин Айний, Хожи Муйин, Адулғаф Фитрат, Тамхид Самарқандий сингари шоиру олимлар, муаллимлар муҳити катта роль ўйнайди. Вадуд Маҳмуд асарлари вақтли

матбуот саҳифаларида Вадуд Маҳмудий, Вадуд Маҳмуд ўғли, Вов Мим, Вов В. ишлари билан босилиб турган. У хилма-хил жанрларда ва ранг-баранг мавзуларда асарлар ёзган, бироқ адабиётшунос мунажжид сифатида танилган. «Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз», «Турк шоири», «Ажзий», Чўлпоннинг «Булоқлар»и, «Чин севиш», «ҳинд ихтилолчилари», «Адабий танқидга бир назар», «Илмий-адабий вазифалар қаршисида» каби ўнлаб мақолаларида 20-йиллар адабий-илмий жараёнини таҳлил қилиш, Чўлпон, Фитрат, Абдулқодирий сингари санъаткорлар ижодини ҳолас баҳолади.

Вадуд Маҳмуднинг ижтимоий-сиёсий, адабий-эстетик қарашлари шўро ҳокимияти мафжурасига тўла мос келмас эди. 1927 йили 4-5 октябрда Самарқандда бўлиб ўтган Ўзбекистон маданиятчиларининг иккинчи қурилтойидан «тескаричи», «Чўлпонлар маддоҳи» сифатида ҳайдаб чиқарилган Вадуд Маҳмуд 1929-1934 йилларида миллатчиликда ноҳақ айбланиб қозоғистоннинг Семипалатинск шаҳрида қамоқ муддатини ўтайди. 1934 йилдан Тошкентда яшаётган олим 1937 йилда Архангельскка бадарға қилиниб. 1956 йилгача сургун муддатини ўтайди. Соғ-саломат қайтган Вадуд Маҳмуд Тожикистон ФАнинг Рудакий номидаги Тил ва Адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлайди. «Фарҳанги забони тожик»ни тузишда катнашиб, Бедил шеърини билан шугулланади. Баъзан эса бадий ижод билан шугулланиб шеърлар битаяди. Унинг 20 аср бошларидаги жўшқин давларини эслаб ёзган «Муаллим Шакуррий» хотира қиссаси

«Садон Шарк» журналининг 1992 йил 6-сонига чоп этилган. Афсуски, Валуд Махмуд 1976 йилдаёқ ҳаётдан кўз юмган эди. Бу ғидойи зиёлининг амалӣ фаолияти ва илмий-бадний мероси муборақ номини ҳамиша ардоқлашга қафолат беради.

И.Ёқубов, филология фанлари номзоди, доцент
К.Ташанов, филология фанлари номзоди

АЛИШЕР НАВОЙЙ.

1. МУҲИТИ

Ҳижрий бешинчи аср ила ўнинчи аср орасидаги беш юз йиллик бир давр Хуросон ва Мавороуннахрда Ислом маданиятининг гуллаган мавсуми эди.

Бешинчи асрлар арабининг руҳи ортиши билан Эроннинг ер юзида мумтоз бир мавқеъ тутгон давридир. Бу вақтлар руби маскуннинг энг файзли китъаси ва маълум дунёнинг оғизларида дoston бўлатургон қисми Ироқ ва Хуросон эди. Ўрта Осиёнинг янги тарихида энг бой ва шавкатли давлатлар шу даврнинг маҳсули-дирлар.

Мамлакат обод, халқ иймонлик ичида эди. Чунки руби маскуннинг бойлиги шу юртка йиғилган эди.

Бу вақтларда Ироқ, Хуросон ва Балхнинг марказий шаҳарлари Боғдод, Ҳирот, Нишопур, Балх, дунё тижоратининг йўллари устида эдилар. Ҳинднинг қумошлари, Чиннинг санъаткорона ишланган тўқулгон асбоб ва кийимликлари, Миср ва шомнинг помик, ипак қоғозлари, Эроннинг қимматбаҳо тошлари, ҳуллас, дунёнинг бир томонидан иккинчи томонига ҳар нарса бу йўлдан ўтар эди. Мана шу замонларда эдиким, Ислом маданиятининг етиштирган ҳаким ва адиблари дунёда ягоналик туғини кўтарган эдилар.

Ҳаким Санойй, Мавлоно Жалолиддин Румий, Фаридидин Аттор, Абу Али Ибн Сино, Форобий.

Хайем каби энг буюк машхур кишилар бу асрнинг етиштирган кишилари орасидадир.

Бу ўрта аср маданиятининг иккинчи бир варағи бўлгон VIII-IX-X аср турк даҳосининг асри маданиятини ўзлаштириб очгон ва юксалган бир давридир.

Воқеан юқорида отларини саноғонларимиз орасида ҳам турклар бор, лекин бу кейинги давр турк даҳосининг ўз мамлакатида, ўз муҳитида ўз муассасалари учун ишлатилиши билан айрилади. (56 б.)

Бу даврда Темур, Йилдирим, Бобир каби буюк кўмондонлар, Аҳмад Яссавий, Навоий, Султон Ҳусайн, Фузулий каби шоирлар, Улуғбек, Кушчи каби ҳайъатшунос ҳакимлар етишдилар.

2. ТАРЖИМАИ ҲОЛИ ВА ТАРБИЯСИ.

Ўрта Асиёнинг шу «Олтин давр»нинг 844 ичи ҳисрийсида эдиким бу кун Турк адабиётининг отаси саналатугон Алишербек Ҳиротда дунёга келди.

Алишернинг отаси Ганжинаи Баҳодир Темур болаларининг хизматларида юратугон маъмурлардан бири эди ва ҳижо вазни билан шеърлар айтганидан шоирлик Ҳа машхур бўлмиш эди. Ва шунинг учун «кичик бахши» деб-да атар эдилар.

Ганжинаи Баҳодир ўзи ҳам олим ва фозил одам бўлгонликдан Алишернинг тарбиясига кичик ёшдан аҳамият берди. Алишер аввало Ҳиротда бошланғич мактабда ўқиди ва ўзининг йиғитлик ва фаолият йилларида энг яқин дўсти бўлгон Султон Ҳусайн ҳам шу мактабда ўқур эди.

Алишер олти ёшда экан, онласи Шохрухнинг вафотидан сўнг Машҳадга кўчди. (850 ҳисрий).

Бу шаҳарда Алишернинг ёшчилиги қарамай, Султон Абулқосим Бобирнинг ёнида отасининг ўрнига тайин етдилар. Алишернинг фазл ва камолта бўлгон майлини кўрган Абулқосим Бобир унинг форсий ва туркий қалам тажрибаларини ташвиқ этар ва доимо навозишларда бўлинар эди. Бу орада Бобирнинг эски вазира Мавлано Химой муаммода ягона эрди. Алишерга раҳбарлик етди. Ва у замонлардан бошлаб икки тилда мумкин асарлар ёза бошлагонидан зулнисонайн (икки тил этаси) лаҳабини олди.

Алишер 17 ёшда экан Бобир ўлгандан сўнг диний ва илоҳий илмлар билан шуғулланимак истади. Шу вақтларда эдиким Хуросоннинг машхур шоирларидан Шайх Камол Турбатий билан танишиди ва истифода етди.

Шу вақтларда яна бир Ҳиротга келиб Султон Абусандининг хизматига кирган бўлса ҳам турсанд бўлолмасдан Мавороўнахрга жўнади. Алишер Мавороўнахрнинг маркази бўлгон Самарқандга келиб Абулайсининг болаларидан ва шаҳарнинг буюкларидан Хўжа Жалолиддин-Файзулло Абулайсининг мадрасасига кўчди. (57-6). Бу Хўжа усули фикҳда шуздай мохир-уста эмишким ҳамасрлари уни (Ибн Ҳожиб) билан бир тутар эканлар («Маҷолисун нафос»).

Алишер икки йилча бу фозил муҳтарамнинг ёнида турди, яна шу вақтларда шоир Мавлоно Юсуф Ибодий Андижоний билан танишди. Самарқандда «таҳсил кавод фозил улум нақдия ва тақмил қонуи

маориф аклия» билан машғул бўлди. Мавороуннаҳр ҳокимлари Аҳмад Ҳожибек, Амир Дарвешмуҳаммад Тархоннинг суҳбатдошлари бўлиб, Султон Ҳусейн «тахт ихболга» чиққунча шунда турди. (873-йилда) Султон Абусайд ўлгандан кейин Ҳусайн Байқаро тахтга ўтирғоч, Алишерни Самарқанддан Хиротга чақирди.

Бу вақтларда Султон Ҳусайн ёнида бўлгонидан идора ва ҳукумат ишлари билан машғул бўлди. 875-ҳижрийда исён этган Муҳаммад Ёдгор устига Султон Ҳусайн ила бирга юриш қилиб-ривоятга қараганда-уни ўз қўли билан тутиб ҳукмдорга тақдим қилди.

Бундан бошқа идора ва ҳукумат ишларига кўп ёроғликлар кўрсатганидан (876)да «Мухрдор ҳокони» белгиланди. Яна шу йилнинг ўзида амирлик рутбасини олди.

Алишер ҳар қанча подшоҳ томонидан очик юз ва илтифот кўрса ҳам доимо ҳукумат ва идора ишларидан безган эди ва тақрор-тақрор ишдан бўшатилишсин сўрар эди. Алишер идора ишларига ҳар қанча ярарлик кўрсатса ҳам унда фазл ва камолга майл ниҳоят даражада эди.

Унинг энг буюк ғуссаси севгисининг иккига бўлиниши эди. Бири энг яқин дўсти ва ўртоғи бўлгон Ҳусайн Байқаронинг юзидан ўтолмасдан унинг буялоргон ишлари ила машғул бўлиш.

Холбуқим, адабиёт, илм ва санъатга ортиқча берилган бир киши бўлгонидан ҳукумат ишлари унга кўп монъ бўлур эди.

Алишер истар Машҳадда, истар Самарқанд ва Хиротда бир томондан замонининг энг буюк ирода кишилари, зодогонлари орасида бўлса, иккинчи

томондан Мавороуннаҳрда жуда биринчи мавкё қозонатургон олимлар, шайхлар, адиблар ва санъаткорлар орасида эди, улардан кўп фойдаланди. (58-6).

Бу асрда мутасаввуфлар энг буюк ўрун тутар эдилар. Алишер Самарқандда (10-12) йил тургон муддатида Хўжа Жалолиддин Файзулла Абуллайсдан, Мавлоно Абдуллаҳмон Жомийдан ва бошқа у даврда ниҳоят даражада кўп бўлгон мутасаввуф олимлардан таъсирланди.

Юқорида кўрганамизча бир томондан муҳит, бир томондан муаср буюк кишилар унга тасаввуф талқин қиларди. Бу юқорида кўрсатган-ларимиздан Мавлоно Жомий бир томондан диний-илоҳий раҳбарликда бўлса, иккинчи томондан асрининг энг буюк адиб шоирлари ила бирга унга адабиёт ва санъат талқин қилар эди.

Машҳадда турғонида Бобирнинг вазири Мавлоно Ҳимоний, шоири машҳур Хуросоний, Шайх Камол Турбатий, Самарқандда Мавлоно Юсуф Ибодий Андижоний ва сўнгра Хиротда ўнларча шоир, адиб, санъаткори ила бирга бўлди.

3. МУТАСААВВУФЛИГИ.

Мана шу муҳит ва шу тарбияда яшагон ва ўсган Алишер табиий ўлароқ тасаввуф манзуман фикриясига берилди. Энг кўп тарқалгон ва энг кучли намояндалари бўлгон бир фалсафа тасаввуф эди.

Навой тасаввуфнинг руҳониятчилигига шунча берилган эдиким, ҳар асарининг ҳар ерида бунинг таъсири кўриладир.

Чиготой шоирининг устозларидан бири бўлгон Лутфий тўғрисида ҳар вақт сўз очилса, Навоий у билан кўришганини ва унинг Навоий тўғрисида илтифоткорона қарогонини ва шунинг учун доимо унинг руҳониятининг ёрдамида бўлишнинг таманно қилар эди.

Энг буюк сўфийлардан (Саид Аҳмад Ардашер)нинг яқин мусоҳибларидан эди, ва бу киши ҳақида жуда самимий эди-доимо «бутун умрида бу зот каби мукамал бир шахсиятга учрамаганини» такрор қилар эди.

Мавлавий Жомий эса Навоийнинг пири эди. Бу кишига муҳаббати шу қадарким, ҳар асарида ҳеч бўлмаса бир-икки бет (саҳифа) бу зотнинг тавсифига фасл қилгондир. (59-6).

Жомий ҳам ўзининг «Баҳористон»ида Навоий тўғрисида айрим бир фасл айлриб унинг мадҳ, саносида шунча муболоға қиладиқим, у асрда бунча буюк одамдан ҳеч ким бу илтифотни кўрган эмасдир.

Навоий Жомий воситасила Нақшбандга интисоб этди. Бу манзумай фикрия таъсири билан Навоий 37 ёлда, 881 ҳижрийда касб-камолга машғул бўлди.

4. ИЛМИ, БАДИЙ ШАХСИЯТИ.

Кўрдикким, Навоий отасининг қўлида экан илмий-адабий бир муҳитда эди. Отаси бир шоир ва эски анъанавий бир шоир бўлиш сифати билан ҳам эрса ҳам тарбиявий одоби таъсир ижро этди.

Шунинг учунда Навоий энг кичик ёшдан шеър айта бошлади.

Алишер 14-15 ёшда экан форс ва туркий шеърларини Абулқосим кўрар ва уни ташвиқ қилар эди ва Абулқосим Бобирнинг вазири Мавлонаи Муаммоний қўл остида ёзгон туркча, форсча асарлари муҳимгина мавқеъ олгонидан шу вақтлардан бошлаб уни зуллизонайн атай бошладилар.

Навоий ўз ҳаётида энг кўп ёзгон кишилардандир. Мавлавий Жомий ҳаётда экан Навоийнинг ўн мингдан кўп ғазал ёзгонин ва «Ҳамса»сининггина ўттиз минг байтдан иборат эканин зикр этадир.

Навоий форс билан ҳам анча машғул бўлди. «Ҳамса»сини қандайким Низомийга жавобан ёзгон бўлса мушоира майдонида бўлгон ва Хисрав тамонидан ёзилгон «Баҳр ила бир оз» деган қасидага жавоб айтди.

Навоийнинг «тахт талабкори» Хисравнинг «баҳр ила бир оз»идан кўп ҳам қолишмайдир ва буида кўп қимматли фикрлар юритгандир.

Масалан унинг матлаъи шудир:

Оташин Лайлига тож Хисрав онро зиёр аст
Ахкори баҳр хиёл ҳам бахш бир сир аст.

Таржимаси:

У оловга ўхшагон лаълки подшоҳларнинг тожларининг зийнатидир. Биласизми нима учундир?! У бошда ҳам ҳаёллар пиширмаккагина ярайтургон бир учкундир.

НАВОИЙ БИР МУЖАДДИДДИР.

60-61. Юқоридаги бўлимларда Навоийнинг муҳити ва асрининг буюкларини айтдик. Табиий, сўз боришидан маълумким, бу муҳит ҳар қанча турк аралаш бўлса ҳам Эрон форс муҳитидир ва бу шахслар орасида ҳар на қадар турклар бўлса-да форсий унсурлар кўпчиликлари ва биттаб турк аралаш бир форс маданий соҳасидир.

Навоийнинг асли муҳим шахсияти на мутасаввуфлиги, на шоғрлиги, на таърих ёзғондир. Унинг мумтозлиги шундай қайнагон ва юзларча йилдан бери сингиб кетган форсликнинг марказида турклик муассасаларини кўришдир.

Навоийнинг форсга ва форс адабиётига бир душманлиги йўқдир. У тўғридан-тўғри миллатчи ва туркликни севатургон бир шахсиятдир.

Навоий ўз асарларида форсчанинг нозик, оҳонгдор бўлгонини ва у билан шеър айтиш қулай ва ҳуш келатургонлигини айтди. Лекин «модомики биз айри ирқимиз ва айри бир тил эгасимиз, нима учун ўз оиламиз тушунатургон қилиб ўз тилимиз билан ёзмайлик?» дейди.

Форс тили ишланиш билан нозиклашган экан, нечун турк тили шундай бўлмасун? Форсда бу қадар гузал асарлар бор экан ва буларни бизнинг турк онгламас экан, нечун у маҳрум бўлсин ва бу асарлардан истифода қила олмайтургон бир вазиятда қолсун.

«Турк тили ҳар қанча кўпол ва оғир бўлса ҳам ўзининики бўлгани учун яхши кўринадир».

..Тузилди бу назми бори сарсари
Яна туркий алфоза ила бир сари.
Гавҳар нечаким диққати бордир
Талаффуз аро илқинти бордир.
Сўзингники яхши кўрарсан ўзинг,
Кўришмас ёмон чун зарур ўз сўзинг,
Кошингда сенинг гарчи кўп вазни

бор,
Чу бор ўз сўзинг йўқ анга эътибор.
Гар сўз зодаи таъ ва фарзанд эрур
Чу фарзанд эрур жонга пайванд эрур
Неча зиёдан таъ эрур нописанд
Кишининг ўз олида бор аржуманд
Неча буюм фарзанди манхусдир
Ўз оллида жилва товусдир?
Каноп шахи йўқ гарчи ҳашакча
Қаламларгадир сарв палакча.

61-6

Мана бу муҳокама натижасида у қўлига қалам олди ва форснинг энг машҳур классик асарларига қарши турк классик асарлар вужудга келтирди.

Мана Навоийнинг бизча муҳим бир хизмати ва уни бу кун турк адабиёти отаси атанишининг асли ўзаги шундир.

Алишербек бундан беш юз йил илгари форс тилига қарши исён қилди ва ўзининг «Муҳокаматул лугатайн» отли асарида туркчанинг форсчадан ҳеч вақт қолишмаслигини, ба ким ундан қат-қат ортуқ ва бой эканини исбот этди.

(61-6) «Модомики Навоий шу фикрдадир. Нима учун форсийда бир девон, бир неча қасида ва бир неча асарлар ёзди?» деган эътизор бўлиши мумкин.

Бир киши ўз фикрини қабул қилдирмоқ учун энг олдин ўзининг мўътабар инжа бир савияда бўлиши керакдир. Алишер ҳам шу йўлни тутди. Бошлаб уларнинг ўз йўлларида шеърлар, асарлар ёзди. Камолини кўрсатди ва сўнгра ўзининг сирини очди ва дардини сочди.

Навоийнинг Султон Хусайн ва ундан кейинги даврга қилгон хизмати ва қолдиргон таъсири кучли ва кўндр. У доимо илми фозил эгаларини тарбият қилар уларга вазифалар белгилар ва асарлар ёздирар эди.

Навоийга бағишланиб жуда кўп асарлар ёзилгондир.

Султон Хусайн асари тўғрисида бошқа асарларга қараганда бизда кўп манбаа ва маҳазлар бор. Буларнинг энг биринчиси Навоийдир.

“Равзатус-сафо”, “Хабибус-сияр”, Восифий каби тарих ва ҳикоячи ва мўнографлар Жомий, Маклоис Хусайн каби ахлокий, диний асарлар ёзотургон муаллифлар ва бундан бошқа ўнларча девончи, тазкирачи ва турли йўлда ёзгувчи адиб ва шоирларнинг (62-б.) барчалари Алишернинг мусоҳиблари ва унинг ҳимояти остида яшагон фозил эгаларидирлар.

Бу олим ва адиблар ва бошқа унинг санъаткор мусоҳиблари ҳам бор эди. Унинг суҳбатда асрининг энг буюк мусиқийшунослари, ҳофизлари, рассомлари давом этдилар.

Ҳатто Навоийнинг Мусиқий илмида ҳам русух эгаси экани ва бир неча наволар басталагани маълумдир.

Рассомликда ҳам Навоий анча хизмат қилди. Кўп расмлар чизгани ривоят этиладир. Бу майдонда

бир неча шоғирдлар етиштирганлиги Маоронуахр санъаткорлиги дунёсида муҳим ўрин тутадир.

Навоийнинг ўттиздан ортиқ асари борлиги ривоят қилинади.

Кўлимизда бўлгонлари:

Тўрт девони, Ҳамсаси, Тарихи Ажам, Маҷолис-ун-нафос, Лисон-ут-тайр, Муҳокамат-ул-лугатайн, Форсий бир девони.

Вафоти 906 ҳижрий зулҳижжа ёки шабон ойдир.

Қабри Ҳиротда ўзи солгон жомеъининг саҳнидадир. Уми олтмиш иккидир. ВАДУД МАҲМУД.

ИДОРА.

Бу кичкина мақола журналимизнинг Навоий юбилейига иштироки учун ёзилди. Бунда кўп ҳоллар ва воқеалар қисқа, баъзан ҳатто бир сатрда ўтиладир. Ўзбекистон Маориф Комиссарлиги Илмий Шўроси томонидан яқин фурсатда Навоийнинг беш юз йиллиги муносабати билан қилинотургон юбилейда жуда кенг бир режа тузилди.

Илмий шўронинг кейинги мажлисида шу яқин-уч ой орасида Навоий учун бир «эслаш» мажлиси қилишга ва бунгача Навоийнинг таржимаи ҳол ва фаолиятига оид бир мажмуа ва Навоий асарларидан терма яна бир мажмуа ва энг сўнггида унинг расмини катта-кичик ҳажмда тарқатишга қарор қилинди.

Шунинг учун модомиким махсус бир мажмуа чиқарилади. Яна бунда тафсилот бериш ортиқча билинди ва келгуси текширишнинг матнигина тақдим қилинади.

В. М.

ФУЗУЛИЙ БАҒДОДИЙ.

(Юбилей муносабати-ла)

Фузулий ўнинчи асри ҳижрийда Ироқ Арабда яшаган бир шоирдир. Бағдод теварагида, бир ривоятга кўра тўққизинчи асри ҳижрийнинг охириларида туғилмишдир. Оти Муҳаммаддир. Отаси Сулаймон деган олим бир зотдир. Аслининг бири турк, бири форс бўлганига доир икки ривоят мавжуддир. Фақат юзининг сиёки турклик томонга оғирлигини кўрсатади.

Форс девонининг муқаддимасида шундай дейди:

(таржимаси) «Гоҳи араб шеърларига юз тутдим ва араб сўзамолларини тозий (арабий) фанларда хурсанд қилдим. Ва бу мен учун осон эди. Чунки (араб тили мен учун илмий баҳслашув тили эди. Ва баъзан туркий майдонда таъ самандини елдирдим ва турк хуштабларини латиф сўзлар билан лаззатлантирдим. У менинг асл табиатимга мувофиқ бўлгани боис у ҳам қийинчилик туғдирмади. Ва гоҳи иборат ишига форсий

гавҳар тиздим ва ул буюк шохадан кўнтил мевасини тердим»).

Туркчанинг асли саликасига тўғри келганини айтадирким, она тили туркча эканини билдирди. Форсча ҳақида «ул буюк шохадан кўнтил истаги

мевасини тердим» (таржима) дейдирки, форс тилининг нозуқлигини ва дилбарлигига ишорат қилади ва ўзининг ундан завқ олганини билдирмак истайди.

Асри икки ислом давлатининг қортишмаси ва икки ислом масхабининг шийа ва суннийнинг бир-бировига ҳужумининг энг кескин давридир. Ислом уламо ва фузатоси икки жабҳага бўлинган, икки тарз тафаккур воситаси-ла икки тарз сиёсатга олат бўлган. Бу икки давлат теварагига йиғилгонлар олим бўлсалар бир-бировларига илмий ҳужумларда, шоир бўлсалар ҳажвия билан мунозерада эдилар.

Урта аср ислом маданияти давридан икки юз йилча кейин у маданиятнинг юксалган жоҳда (энг баланд тоғ тепаси)ларининг кўлаклари ҳоло давом этган бир давр эди. V ва VII асри ҳижрий ислом илмининг иккинчи марта кўзғолгон ва янги рух, янги жон билан майдонга отилган асри эди. Энг буюк ислом ҳаким ва олимларининг ҳар жиҳатдан яғнолик туғини кўтарган вақтлари шу асрга тўғри келди.

Бир ёқдан арабнинг Маърий каби шоирлари асарларининг энг тарқалган вақти, иккинчи жиҳатдан форс шеъриятининг энг ёруқ, юзининг ниҳоят ҳафиф икки асрлик парда билан ўратулган бўлса ҳам ҳали баҳорини ҳазондан узоқ бўлган чоғи: учунчи ва энг муҳими турк ёзма адабиётининг Шарқда Навоий, Лутфий, ғарбда Аҳмад ва Ошиқ Пошолар даврига ворис бўлган, Туркда Фузулий, форсда муҳташам Коший асри эди.

Фузулийнинг туғилган жойи Ироқ уч буюк: араб, форс, турк тил ва адабиётининг учрашқан жойи эди.

Бағдод ислом маркази бўлиш эътибори билан Аббос халифаларнинг замонидан бери араб, форс, туркнинг умумий муштарак маркази ҳолига кирган эди.

Фузулийнинг асли Бағдоднинг "Куфри" қасабаси жуворида яшай турган туркларнинг ёт отлик аширасидан экани айтилади. Шу ҳол ва шу мавқеда ўсган Фузулийнинг қандай тарзи тафаккурга мансуб ва қандай руҳда бир шоир бўлишини белгилаш қўб қийин эмас. Отаси ҳам замонининг оқим муфтийларидан бири ва устои Жабибий замонининг шоирларидан бири бўлгани маълум. Устои ҳам бир турк шоирдир. Фузулийнинг унинг ғазалларига муҳаммас боғлагани маълумдир.

Бу унинг муҳаммасларидандир:

То жунун рахтин қийиб дутдим фано рахтин ватан,
Ақли тажридим қабул этдим қабоу пирохан,
Ҳар қабоу пирохан қийсам мисоли гунчаман,
Гар сеннинг-чун қилмасам чок, эй бути нозук бадан.
Ўзим ўлсун ул қабо, эгнимда пирохан кафан

Шу тахмисла ҳам кўрилгани каби Фузулий тасаввуф руҳи билан анчагина сугорилган бир шахсиятдир. Бу табиидир. Чунки ундан илгари келган фикри жараён дин эди. Ва унинг жавҳари бўлган исломий тасаввуф унинг руҳи эди.

Форсдан ўқигон шоирлари ва энг яхши кўрганлари дostonчи бўлиш эътибори билан Низомий, ғазалсара бўлиш эътибори-ла Ҳофиз

бўлиши табиий эди. Низомийни "Ҳамса"сида устод деб хитоб қилади:

Билмоқки на хуш деюб Низомий
Бу бобда хатм эдуб каломе.
Асбоби суҳан нишоту ноз аст,
З-ни ҳар ду суҳан баҳонасоз аст.
Майдони суҳан фарроҳ бояд,
То сабъ дар у хунар намоёд.
Дар гармийи ригу саҳтийи куҳ
То чанд суҳан равад ба ангуҳ.
Бир ишқи қилур шикоят устод
Шогирда улар ружун бедод.

Форсийнинг энг буюк ғазал шоири Ҳофиздир. Фузулийнинг табииати бу икки шоирдан мутаассир бўлгандир ва буларнинг маслағи бўлган тасаввуфни шу эътибор ила ўзлаштиргандир.

Тасаввуфда Фузулийнинг анча русуҳи бор. Бу тўғрисидаги маълумотини тафсир ва ҳадис ўқиш билан орттирди. Бунинг устига у зотан дардли ва ошиқ бир юрак бўлганидан, бу ишқнинг руҳи унга уйғун келди. Ва илмнинг куруклиги унга ҳеч нарса бермади, барча мутасаввуфлар билан бирга мадрасага қарши шу сўзларни ёзди:

Илмқи сабилаи пояи рифъат,
Орзуи маҳол эмиш эмиш онжок,

Ишқ эмиш ҳар на ворса оламда,
Илм бир қийлу ҳол эмиш олмок.

Ва тасаввуфнинг энг сўнги фано мартабаси унинг суйгани эди.

Эйҳи аҳли ишқа суйларсан маломат таркин эт,

Сўйлаким, мумкинмидир тағйири тақдири худо.
Ишқ қилки чекди хат ҳарф вужуди ошиқа,
Ким ул асобати ҳақ исботида нафий моала.
Эй Фузулий, интиҳосиз завқ бўлдиқ ишқдан,
Бўйладир ҳар ишқи ҳақ одила қилсақ ибтидо.

Фузулийнинг диндорлиги ва шаръ йўли билан
бориш таманноси ва бундан мақсад "ризойи худо"
эканини шу ғазал очик кўрсатадир:

Ёраб, ҳамиша лутфинги қил раҳнамо банго,
Гўстарма ул тарғқки етмас санго банго.
Катъ ила оиналиғам унданки ғайрдир,
Онтоқки ўз ошноларинг эт ошно банго.
Бир ерда собит эт қадами эътиборими,
Ким раҳбар шарият ўла муқада банго.
Бан билмазам банго керакин, сан ҳақимсан,
Маъ ала верма ҳар на гаракмас санго банго.
Улдир банго муродки, улдир санго мурод,
Ҳошоки сандин ўзга ўла мундао банго.
Ҳабси ҳавода қўйма Фузулийи-сифат охир.
Ёраб, ҳидоят ила тариқи фано банго.

Яратилиш тўғрисида фикри мутасаввуфларнинг
ваҳдатларидан бошқа нарсас эмас эди:

Ҳаққоки, ҳамин вужуд бирдир,
Бир зота вужуд мунҳасирдир.
Аксидир онинг вужуди ағёр,
Маънида йўқ, эътибор-ила вор.

дер эди. Ва ўзини етиштирган асарларнинг
манзуман фикриясига мансублигин кўрсатар эди.
Фузулий дин, тасаввуфдан бошқа илмлар билан ҳам

шугулланди, ҳикматга, тибга кенг йўсунда воқиф
эди. Тибга оид "Чор унсур" отли бир асари бордир.
Арабча яхши билар эди. Касидалари араблар
орасида тақдирлар ила ўқулур эди. Форсийда ҳам
бир девони, бир неча қасида ва маснавийи бордир.
Фақат булар туркчаси қадар самимий, санъаткорона
ва гўзал эмасдир. Бу-да Фузулийнинг аслан
туркчилигига қучли бир далил бўла олув.

Фузулий турк шеърлятида форсийда Ҳофиз қадар
лирик-рубобийдир. Туркда Фузулий каб.: дардли ва
ўтли бир шоир йўқдир. Форс ва туркда
дostonчилардан икки киши бордир: Низомий ва
Фузулий. Низомий ҳақиқан нозик, тариф, санъаткор
ва олим бир шоирдир. Фузулий унинг шогирдидир.
Фақат бу кўб, у дардли, ўтли бир ошиқдир.

Фузулий ўзининг эътирофича, аввалда қасида
айтишга рағбат этган, сўнгра дoston ва ғазалчиликка
киришган ва шу икковига ҳақиқатан муваффақ
бўлгондир. "Мистер Гиплар қадар жасорат соҳиби
бўлолмасак ҳам форс ва турк дostonчилиқ оламида
Низомийдан сўнг биринчи ўринни Фузулийга
беришдан тортиншмаймиз, Фузулий бу ўринга
ҳақиқан лойиқдир. Мистер Гипнинг: "Шарқнинг
Шарқ бўлгонидан бери етиштиргон шоирлари
орасида энг самимий ва энг хассоси Фузулийдир"
деган ҳукмини бироз муболоғали ҳисоб қиламиз.

Фузулийга Низомийдан кейин биринчи ўрин
бериш энг мувофиқ ва энг шарафли бир ўрин
беришдир. Чунки, Низомийга эргашиб бугунгача
юзларча шоир дoston яраттандир. Лекин улардан
ёлғиз Фузулий муваффақ бўла олгондирким, бунинг
осон бўлмагани шундан ҳам маълумдир.

Шоирлигини кўрсатмак учун бир газали ва
"Лайли-Мажнун"дан бир парча тақдим қиламиз:

Манамтиҳ ҳеч ким зор, паришон ўлмасун, ёраб,
Асири дарди ишқу доғи хижрон ўлмасун, ёраб
Дамодам жаврлардин чектигим бераҳм бутлардан.
Бу кофирлар асири бир мусулмон ўлмасун, ёраб
Кўруб андешае қатлимда ул моҳи будир дардим,
Ки ул андишадан улма паришон ўлмасун, ёраб.
Чикармоқ истаса тандин чекуб пайконин ул сарвинг,
Чикан ўлсун дили мажраҳ ва пайкон ўлмасун, ё раб.
Жафоу жавр айла му-таддим ўиларсиз навлур
ҳолим,

Жафосина ҳадау, жаврина гоён ўлмасун, ё раб.
Деманким адли йўқ ё зулми чўқ, ҳар ҳол ила ўлса,
Кўнгил тахтина ундан ўзга султон ўлмасин ё раб,
Фузулий бўлди ганжи офият майхона кунжида,
Муборақ мулкдир ул мулк вайрон ўлмасун, ё раб.

* * *

Фалак ойирди бани жавр ила хонумонимдан,
Ҳазар этмазми ажаб, нолау афғонимдан.
Ўда ёндирсам агар шуъла ила кўҳ фалакни,
На батар оташи оҳи дили сўзонимдан,

Ғам пинхон бани ўлдирди, бу ҳам бир ғамким,

Гулруҳим ўлмади оғаҳ ғами пинхонимдан,
Оҳ эди ҳамнафасим оҳки ул ҳам оҳир
Чикди агар оҳ қилб кулбан вайронимдан.
Бан на ҳожатки қилам доғи нихоним шарҳин.
Оқибат зоҳир ўлур чоки гирибонимдан.
Ҳақ билтур ёр дагул жон-дилимдан гоиб.
Кула гар гоиб эса дидан гирёнимдан.
Жон агар чикса танимдин асари меҳр ила,
Асар меҳрини сонмонки, чикар жонимдин
Лутф адубсан магар,эй бод,бутундан бўйла,
Верасан бир хабар ул сарви хиромонимдан.
Эй Фузулий, ғами ҳажр ила паришондир ҳол,
Кимса оғаҳ дагул ҳоли паришонимдан.

Маснавийсидан парча:

Соқий қарам айла жом газдир,
Дурма, қадаҳи мудом газдир.
Даврона чўқ эътибор қилма,
Газдир қадаҳи қарор қилма
Тўқ оллуб ала кумуш сароҳа.
Зар соғара руҳбахш роҳи,
Сарф айла риоятимдаа алтоф,
Танҳолигимни кўр, айла инсоф.
Шуълам бу бисот ичра чўқдир,
Сандин ўзга мададчи йўқдир.
Ҳамдамлитим ила ор қилма,
Бандан нафрат шиор қилма.
Гар билмас эсангки бан на зотим,
На зулмат чашмаи ҳаётим.
Файзи ҳунарим шаробдан сўр,
Сўз жигарим кабобдан сўр.
Тутсанг алини бани фақиринг,

Ҳақ ўла ҳамиша дастгиринг,
 Ман шонри мусавий каломам,
 Соҳирлара мўъжаз тамомам.
 Бан соҳир Боблийнажодам,
 Хоруна бу ишда устодам.
 Сўздур кўҳан, сарф элуб фаросат,
 Имло кўҳан, бўлмасам раёсат,
 Гаҳ тарзи касида айларам соз,
 Шаҳбозим ўлур баландпарвоз.
 Гаҳ даъби ғазал ўлур шнорим,
 Ул даъба равон верар қарорим.
 Гаҳ маснавия ўлуб ҳаваснок.
 Ул баҳрдан исталдим дур пок.
 Хар дилки вор аҳли зорим,
 Мажмуъи фуруна ишк бозим,
 Паргоргарам ҳазор пеша,
 Жонлар чекуб истарам ҳамиша.
 Дўконим ўла ривожни бозор
 Хар истадигин бўла харидор.
 Соқий на эди бу жоми гулгун.
 Ким айлади ҳолими дигаргун.
 Сармаст ўлубам сўзим ҳабодир,
 Хар лофки айларам хатодир.
 Таъсири солиб димога ташвир
 Ташвир мизоҳим этди тағйир.
 Ман қандану лоф лутфи гуфтор,
 Ким сўз демага ўлам сазавор.
 Ўлсайди банам сўзимда бир ҳол
 Албатта ўлуршим аҳли нқбол.
 Соқий тут алимки, ҳаста ҳолим,
 Гам раҳгузаринда поймолим.
 Сансан ман мубталоя ғамхор,

Сандан ўзга даҳи кимим вор?!
 Мушқил иша душмишам мадад қил,
 Май харзи ила баломи рад қил,
 Ҳал айлағўр бу мушқилоти,
 Ким этма кўлингдан йлтифоти.

Асарлари

Илми каломга оид "Матлаъу-л-ақоид",
 "Ҳадиси арбаин" таржумаси, Арабий, форсий
 ва туркий уч девони. "Ҳадикату-с-суадо", "Банг ва
 бода"¹ "Лайли-Мажнун", "Чор унсур" /Сихат ва
 мараз рисоласи/. "Лайли-Мажнун" ёзилиш тарихи
 942 ҳижрийдирки, агар таваллуди 900 бўлса, уни 42
 ёшлигида ёзган бўлади. Фузулийнинг Туркистонга
 таъсири

Ғарб туркчасининг энг буюк устоди Фузулий
 Туркистоннинг чигатой шоирлари устига ҳам кучли
 таъсир ижро қилгондир.

Фузулий мактабларимизда бугунча ўқулатур-ғон
 маъруф китоблардан биридир.

Фузулийнинг Туркистонда тарқалишидан сўнг
 бизда ғарб туркчасининг таъсири кучайди ва икки
 лаҳжа билан ёзатирғон шоирлар кўруна қошлади.
 Ҳатто айтиш мумкинки, Фузулий билан бирга бизда
 иккинчи бир лаҳжа ҳам тулди. Чунки, чигатой тили
 соясида яшаб туриб ҳам ҳолис «ғарб туркчаси»
 билан девонлар тўлдирғон шоирлар кам эмасдир.
 Ҳатто илова қилиш мумкинки, ҳолис чигатойча
 ёзган ҳеч бир шоир йўқдирки, Фузулий йўлида ҳам
 баъзи парчалар ёзмаган ёки унга татаббуъ қилмаган
 бўлсун.

Намуна учун Фузулийга татаббу қилгон
шоирлардан баъзиларининг шеърларидан
кўрсатамиз:

Умархоннинг Фузулийга кўб мухаммаслари
бордир:

Бало даштида ғам тоғи менингдек зор
ўландан сўр,

Мухаббат рамзини Мажнун киби афғор
ўландан сўр.

Мазоки лаъли нобин ишқ аро хуммор
ўланда сўр,

Шифойи васли қадрин ҳажр ила бемор
ўланда сўр,

Зулоли завқ шавқин ташнаи дидор
ўландан сўр

Бу йўлда ёзилмиш бир мусаддасдир:

Ўзимда ашки гулгун қон каби чок
жигарландир,

Бу меҳнат донаси наҳди дили қулфат
самарландир.

Азал сармоя сандин, ҳосилим суду
зарардандир,

На сандандир, на бандандир, на чархи
ғинавардандир,

Бу дарди сар хуммор нашаи жоми
қадардандир.

Мухсиннинг бу ғазали ҳам /шуг/ йўлда
ёзилгонлардандир:

Қуюб улдуғим бани шамъақушл
офтоб жамоладир,

На камар, на меҳру на сарвгул, на суман, на
бадр, ҳилоладир,

Бана шўри ишқ жунунасар ҳама ғамдин
айлади беҳабар,

На ҳаёл мойили карруфар, на фасис
жоҳ жалоландир.

Бу Хотирнинг таҳмисидир:

Берди Хотир оҳ уруб бола алойиқ
хирманин,

Сарвадек оромгоҳ этди тажарруд гулшанин,
Пора айлаб бўйнида озодалиқ пироханин,

Бир-бир офоқ илғидин чекмиш тааллуқ
доманин,

То Фузулий хастая васлинг таманнодир
сангинг,

¹Озирбайжон адабиёти жамияти. "Фузулий". Исмоил ҳикмат
"Бағъ ва бола"ни 14 ҷилдаликда ёзгон дейдирки, бунига далили ўзрок
Шоҳ Исмоилга тақдим қилгонлигини ва унинг аса 914да Ботлоқда
фатҳ этганини кўрсатадир. Лекин бу далил бўла олмайдир. Шоҳ
Исмоилга тақдим қилмок билан 14 ҷилдаликда ёзилмиш лотин
келмийдир. Аввало Шоҳ Исмоил 914дан 940гача Ботлоқда
тургондир. Иккинчидан, "Бағъ ва бола" мундарижаси ва услуби 14
ҷилда бир бола кучидан кўб юкори турадир. Бизча, унинг ёзилмиши
914 билан 940 орасидир.

Бу Риёзийнинг бир ғазалидир:

Каро зулфинг кеби йўқдир қарорим,
ё Расулуллоҳ,
Паришондир банам ҳар лаҳза корим,
ё Расулуллоҳ.
Раҳи ишқингда ором айламаздим бир қадам
биллоҳ,
Дағул алда замам ихтиёрим,
ё Расулуллоҳ.

Булардан бошқа Фузулий тили ила айтган шoirлар ҳам кўпдир. Буларнинг энг машҳури Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихондирким, шеърларини Фузулийникидан ойириш кийиндир:

Оҳким дўқди фалак қонимни мужгонимдан,
Килмади бок дамодам дўк уни қонимдан.
Мавжи тўфон бало бошимда дўндирди фалак,
То жудо этди ҳазин жоними хонумонимдан.
Кўнглимни сели бало бирла хароб этди сипеҳр,
Бўлур обод губор дили вайронимдан.
Гежалар гунча каби кўнглимни қон йиғладуғи.
Субҳлар зохир ўлур чоки гирибонимдан.
Оҳким ҳажр туни қочти дилим ҳасратидан,
Соя ҳам қусди фироқинг гежаси ёнимдан,
Эй кўнгли, сонмаки зойил ўла ошуфталиғим.
Жамъ қил хотиринг ҳоли паришонимдан,
Субҳлар дидан гирёнима раҳм қил сабо,
Бир хабар вер банго ул гунчан хандонимдан.
Хон кеби моҳвашим шамъ руҳин ёд эдарам,
Ёнажакдир фалак охи дили сўзонимдан.

Фано ҳам туркчада Фузулий йўлида шеър айтганлардандир. Сўнг даврда бу йўлда айтганлардан муасиримиз Ажзийдирким, бир девончаси ва бир-да «Миротъ-и брат» отли маснавиёти бордур. Унинг бир мухаммасини кўрайлик:

1.

Ёраб, эгит бу хаста дилимнинг навосини,
Ким сандин ўзга чора эдар муддаосини.
Токи чекайим замонай бор жўқсини,
Ҳар дам отар нишонима тири балосини
Майдони жохла сурди пифок
аҳларҳосини.

2.

Субҳи қиёмат ўлди, биз уйқудайиз ҳануз,
Гўз очди ҳар жомоа биз осудайиз ҳануз.
Хабту нуҳус нақбата олудайиз ҳануз
Ағёр ер пояна фарсудайиз ҳануз.
Ким солди бизни бу ера топсун жазосини.

3.

Миллат явини яхд: фалокат эдиб хароб,
Мавжин талотум этди бугун баҳри инкилоб,
Биздан аруси ақл юзина чақуб ниҳоб,
Ё раб, қачон дучоримиз ўлғай раҳи савоб,
Дафъ эт илоҳий, роҳи хато раҳнамосини.

Фузулий тилининг бутунгиси, яъни усмонлича ила шoirимиз Чўлпон ҳам баъзан чиройлик парчалар ёзадир. Бу одам шoirларимиз каби Фузулий таъсири билан эмас, бутунги Турки адабиёти таъсири остида «ғарб туркчаси» билан ёзадир. Бу парчаси у йўлда ёзилган-ларидандир:

Илк аввал гўзими ишқ ила очдим,
Ишқнинг майдонина қоними сочдим,
Ишқсиз ўлкалардан у онда қочдим,
На замон боғладим зуннори ишқи.

Жаннат баним ичин куру саҳродир,
Ишқнинг саҳросиким, банго маъводир.
Аксини сан банго на қадар қондир,
Қонмадим чунки, бул гулзори ишқи.

Сўйларкан дилларам на ёмонсизлар,
Ёзаркан қалам.им на ҳазин оғлар.
Содда дил бунлардан на маъни онглар?
Билмаз қус ўлдуғин изҳори ишқи!

Энг сўнгда шуни айтишга тўғри келадирки, ғарб туркчаси ҳам бизга ёт келмайдир. Фузулий уни ўзимизники қилиб юборғондир. Фузулий бизда Навоийдан кўб ўқулмаса, Навоийдан кам ҳам ўқулмайдир.

Навоий асрида чинайтойча ғарб турклари устига кўб таъсир қолдирғон эди. Аҳмад ва Ошшқ Пошполар ва ҳатто Фузулийга ҳам Навоийнинг таъсири кучлидир. Фаҳрат Фузулийдан сўнг ғарб туркчаси Шарқ туркчасига таъсирини кучайтирди ва бутун усмонли туркчасининг тақомули билан бу таъсир яна кучайди, ва бу ҳол бундан буён ҳам давом этса на қун сайин кучайса керак. Чунки, Туркия тили асри маданий тил ҳолига, киргандир ва биз ҳозир ҳам ундан мутаассирмиз ва истикболда бизнинг маданий ҳаракатимиз кучайган сари ғарб туркчаси билан робитамиз кучаядир. В.М.

Танқид ва китобиёт. ТУРК АДАБИЁТИ ТАРИХИ / Исмоил Ҳикмат /

Озарбайжон Халқ Маориф
Комиссарлиги фанний метод
шўроси томонидан тасдиқ
этилмиш ва Озарбайжон
нашриети томонидан беш минг
нусада босилгон.

(1925 йил Бокуда)

Бу асарнинг биринчи жид биринчи ва иккинчи ҳиссаси босилиб чиқди. Биринчи ҳиссаси ўн тўққизинчи аср ҳаёти адабиясидан баҳс этадир.

Бундай бир асарнинг мисоли ҳалигача турк оламида кўрилмагандир. Бу асарнинг бошқалардан энг биринчи айирмаси шулки ўн тўққизинчи аср турк ҳаёти адабиясини тартибли суратда, бир мажмуа ҳолида кўрсатадир. Бу иш ҳалигача турк адабиёти ҳаётида таъкирчилар ва ажнабий тарихчилар мустасно бўлмагон бир ишдир.

Бу асар тўғрисида ҳалигача жиддий бир танқид чиқмади. Бунинг сабабини шундан биламиз. Мисол бўлмагон, яни ҳалигача ишланманган бу майдонда қалам юритмок учун шундай бир нарсга ёзиш каби бир ташаббус ва меҳнат қилиш лозим бўладир. Айниқса, Ғарб турк ҳаётидан минглаб ҳақирим узокда бўлгон: денгизлар, тоғлар, қўллар каби табиий тўсиқлар устига, чор ҳукуматининг сиёсий мумониъатлари ва биздаги илмий-адабий ҳаракатнинг ҳечлиги орқасида қолгон ва бу асарда зикр қилингон шахсларнинг баъзиларидан икки-уч байт, баъзиларининг фақат отларини билиш ҳам

зўрға мумкин бўлгон бизлар учун бу асар тўғрисида жиддий бир нарсa дейиш кўп кийиндир.

Бир неча йиллик сўнг ижтимоий инқилоб йилларида эса бу масалалар билан уринишга на вақт ва на шароит мусоада қилмағонидан ҳали ҳам мумкин бўлмади. Бу узрлар ишга қолғонда балки ҳечдир. Лекин мазаратчининг бизикилар бўлғони /110-6 / ва мавқеимиз назарда тутилғонда табиий булар буюк маънилар саналса ҳам ўрни бордир.

Мана шу узур ва шу муҳокамалардан кейин тубандаги сўзларнинг балки бир қиммати қолмас. Лекин ўзбекнинг «ётиб қолгунча отиб қол» мақоли мафадинча ўзимиз билган, ёхуд тўғриси билдик ва танидик деб қаноат ҳосил этган шоирлар ҳақидаким улар бу муаззам таълифда биз учун уч-тўртдан ортуқ бўлмас - баъзи бир фикрлар юрутсак ортуқча бўлмас.

Эҳтимол, бу ёзгонларимизнинг бир танқидий қиммати бўлмас, фақат бизда улар тўғрисида қандай тасаввурлар борлигини бизда - яъни бу сағир муҳитида эмас. Туркистоннинг қум, чўллари орқасидаги буталар, кўкатлар кўлагасида ўсган ва муҳитнинг қаттиғ бўғувчи иссиқлари остида ҳомлиғича қовурилғонларга қолдирғон таъсирини ўрсатиш жиҳатидан аҳамияти бўлур.

Бошлаб бу асар маркесчилик нуктан назаридан ёзилмағон деб эътирозларга учраса мумкиндир. Қандайки қайси бир ўртоқлар бу ҳақда ёздилар. Бизга қолса уларнинг бу эътирозлари агар амалий бир фикр ва йўл кўрсата олмағон бўлсалар-ки ҳеч бир нарсa кўрсатмадилар. Бу очик - бир пулча қиммати йўқдир

Фалон, фалон ўринларда бундай энглишликлар, тушунмаганликлар бор, изох қилинмағон нуқталар «мана булар» деб кўрсатилмас экан, қуруқ сўз бўлишдан бошқа нарсa эмас: «буш сўз туягга юк»дир. Биз деймизки, бу асарнинг бош маънияти /32/ шоирнинг, яъни бир асрга яқин бир мулдат адабий ҳаётининг бир тартиб ва бир усул доирасида тизилиши ва адабиётга бир «Гул» ҳолида қараш учун муҳим бир йиғинчи ташкил эгандир, ки ҳалигача бу бўлмағондир.

Асарни кўздан кечирганлар ва иш ишлар билан таниш кишилар биладирларки бу майдонда ишлаш қандай кийиндир ва бош оғритувчидир! Буни шу ҳолда йиғиннинг ўзи қанча фидокорликлар талаб қилар экан, узокдан туриб ахил бўлмағонларнинг кесак отишлари ўзларининг қанча қимматда бўлишларини фойда этишдан бошқа бир натижа бермайдир. Дурст, маркесчилик нуктан назаридан қарағонда биринчи боқинида жуда кўп камчиликлар кўрилади. Фақат иш ишга кирганда ва тарихимизнинг ҳеч бўлмаса бир нечагина эл, кичкинагина бир давринигина кўз олдимизда йиғмали бўлса ҳам тасаввур ва тасвир эта олмағон шу чоғимизда маркесча-ки иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг бутун инжаликларини очиб бериш демақдир-бўлишни талаб этмак қулғили бир бола талаби /111-6/ эмасмидир? Холбуки бу асар истар муҳаддимасида истар ҳар муносабат қилганда иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни мумкин қадар изох қилмоқдадир.

Энди мақсадга келайлик: Бизнинг таниғон шоирларимиз орасида Абдулхай Ҳамид бордир, бу шоир тўғрисида 140 саҳифа таҳсис қилгандир. •

Ҳамиднинг узундан узок ва ўндан ортуқ мактуби ва шу муносабат ила бошқа орқадoshiларининг ҳам узун мактубари дарж этилгандир. Холбуки Ҳамиднинг адабий шахсиятини-руҳли бир тарзда кўрсататурғон бир мактуби Ризо Тавфиққа «Ҳамиднома» муносабати-ла ёзғон мактубидан ҳеч нарса кўрсатилмайдир. Ҳамид бу мактубида қайси муҳаррирларни ўқогонини ва қайсиларини ўқумагонини ўзи айтадир ва Ҳамидни таниш учун энг муҳим шу сўзларни ёзадир:

«Макбар»да ва «ўли»да хусусийла «ўли»дан зийда «макбар»да гўрлугулуз қусурлар ноқобил инкор бир суратда ошкор, таслим едарим. Хашуёт чок уга гаройибларнинг ҳада ва ҳесаби йўқдир. Ва сизга голибо буларла иқтифо этмак истиашишиниз санр асарими-да талқик этсаниз даҳа чўк нуқсонлара тасодуф идардингиз, бундан амним ва сиз таъмин едаримки бунлар банча мажхул дегидир. Хатто асарими каним танқид етмайажақ ўлсам ким билар даҳо нақалар қусурлар кўрурдум. Балки энг сўнтраки асарим уйла бир танқид ўла чокдир..»

Яна давом этиб адабиёт оламида кимлар ила якли бўлгонини ва кимларни таниғонини айтадир:

«Адабиёт -сир ва сарфаларинда дедигиниз гиби» Курнай, Хугу, Шекспир «ила» Шайх Саъдий» боно раҳбар ўлмишлардир, /Камол устодимдир ва бошқа/ буларнинг харжинда ҳич бир адиб ва шоирле муносабатда бўлганимадигими билманизи истарим. Пак чўкларини «Ҳамиднома»да исмлари мазкур

ўланлардан ўлмайанлардан бир чўқини маъаттаваассуф ўқумаинишмдир била ихтимолки қочмоқдан қуволасайла ёзмокдан ўқумайла вақтим ўлмаинишдир. Найчайим фақат ҳақиқат ҳол будир».

Сўнтра асарларининг мавзуларини кимлардан олгонини тубандагича баён қила бошлайдир:

«Настаран»и Порисда Курнай «Лусид»ини ўқудикдан сўнтра ёздимки /112-6/ муқаддимасида дўстариюрум. Маъшуқасининг падарини ошиқнинг этилоф этмаси мавзунини «Лусид» дан олдим. Йалниз мавзунги..» «Эшбер» да газаллик -хуросдан муктабас бир мавзу, ёлғиз бир мавзу вордир. Камол марҳум мактубларининг бирсида-- Гоголиб матбуод рошбир хуросдан муктабас эса-да ундан гўзалдир демиш, бун, талтиф этмак истиаишди. Марҳум бу турли иқтибосоти жонз кўрур ва табиий бўлурди. Хатто бал «сардона бали» ёзаркан Байроннинг бу исмида театруси ўлдигини боно ихбор ила ўқумаи тавсия этмиш эди. Бан мавзу демагочилик чакдигимдан тарихдан ва шундан бундан мавзулар олмоқ, унлари истиадиғич гиби иловаларла ёзмок мажбуриятинда бўлуан ожазадан улдугим «Сарданапол» муқаддимасида ҳабар вериюрим.

Фақат «Макбер» ила «ўлу»нинг ёхуд балодан бир сасси кимсадан олиниши мавзулари йўқдир. Унларинг мавзулари мазор ила ўлум ва бир-да жамиян-жамиян инсониедир. Макбарлар, ўлулар, балодан саслар гечан гул дагил гечан асрла ёзилмиш ва ўттуз шу қадар санъа аввал босмадиги эди. Балодан бир сасси охиран таъби этдилар ва да пак эскидан эскидир. Алҳосил булар на иқтибос, на тақлид на интиҳолар. Таворддан бошқа бир шу

ўлмаси маҳолдир. Таворд тақдиринда эса Виктор Хуту киби гуаззам бир дохи шуур адаба шу қадар чўк ўлсун бир мукоранат ҳосил ўлмаш демакдир ки на буюк шараф! Факат Акрамнинг дедиги тиби бир ҳарфни мажмуан бағояи сунук.

Фаҳм айламадан бан даҳий шоир мийим, айваҳ. «Гута» ила «Байрун»да «Данта» ила ошноилигим пек сатхи ва пек жуъний бир муносабатдир. Бирисининг ёлғиз «Фауст»ини у падад Байроннинг ёлғиз «Сардонапол»ини Сардонаполи-да учинчисини «Жаппат ва жаҳаннам»инида бир на биза ўтади баржда кўранм. Диражаларини биламам Виктор Хуту, Шекспир учун ёздиги китобида: духот учун буюк кучук йўқдир днюр, даража тойин этмнюр. Унлар бир-бирига бенземас, факат ҳар бири бошқача илдиридир демак истаюр. Инсон бўйла демак учун Виктор Хуту киби у илдишларинг ан Буюги ўлмашидир, дағили-ми?». /113-6 / Киби мулоҳаза юриткандан сўнг, турк ва сўнгра Шарқ ва Ғарб даҳолари тўғрисида ўз фикрини ёзадир:

“Акрам ёздигич бир мактубда оламинизининг “Қамол”и гунаш, “Ақром”и мақтоби, “Сазан”инда юлдишли тежаси дийа тавсиф этмиш эдим. Ақром жавобан: соно-да байинларни холики-ми дийалим?.. тиби бир латифа-да бўлонорок:

Шабтоб адилсам розийим,

Мақтоб адилмак истамам.

демиш эди. Дохийилигин даражаси йўқдир ва банча ғарбда ҳақиқий Хуту ила Шекспир ва Шарқда Саъдийдир. Банча деюрим. Чунки бошқаларини билажак қадар ўқувадим. Сиз ўқумишсангиз билирсиниз..”деб мактубни битирадир. Кўрилгани

каби Хомид бу мактубда бутун борлигини очиб берадир. Бунда кўчирилмай қолгон шундай парчалар борки, Хомид том маъноси билан ўз сажжиясини очиб кўрсатадир. Бу мактубда аҳамиятсиз ўтилмайтургон яна бир нуқта: Ризо Тавфиқнинг Хамид номаси тўғрисида айтилган сўзидир:

«Хамидномада исмлари мазкур ўланлардан бир чўғини маъатассуф ўқумамимдир била!»-демак билан Хамид, Ризо Тавфиқ «Танқиднома» сўнг канча ҳақиқий қиммати бўлгонини очиб берадир. Ризо Тавфиқ кўп фозил одам бўлмак билан бирга – таъбир ва адабсизлик маъзур кўрулсун – кўп «илмфуруш» «бир одам»дурки буъи шу юқоридаги сўзи билан ҳамид-да айтадир «ҳамиднома»да ҳамиднинг бошқа кўп шоир ва адиблар билан алоқаси бўлғони ёзиладирки, ҳамид уларни ўз мактубида рад қилгон бўладир. Бу билан «Хамиднома»нинг мавқеи тайин қилинадир.

Исмоил Ҳикмат ўз татаббулари орасида шу мактубга ҳам бир ўрун айирса эди яна муҳимрак маҳаз кўрсаткан бўлур эди. Шунча узун мактубларни олгон кишининг бу мактубдан зикр этмаслиги бир турли маъносиздир. Хатто бизга қаралса, бу асарда кўрсатилган мактублар кўпрак Хамиднинг ёш вақтларига оид бўлиб, бу сўнгиси унинг пишган ва етишган вақти маҳсули бўлиши жиҳатидан муҳимрақдир.

Иккинчи қамчилик, китобда Хамиднинг юксак насридан «ҳеч намуна берилмагани»дир. Бунда на «Тавфиқ» парчаларидан бир нарса бор, на «Маҳбар» муҳаддимасидан бир намуна. Ҳолбуки

Турк адабиёти насрининг энг юксак намуналари каторида шунларнинг туриши керакдир.

Учинчи, Хамиднинг санъаткорлигини таҳлил қилишда Исмоил хикмат кўп вақт шакл масалаларига боғланиб қолади. Рухий ҳаяжон таҳлиллари жуда оздир.

Ҳамид «дохий шоир» аталадир, фақат бир «дохий шоир» сифатида таҳлил этилмайди, ҳар қанча «дохий-дохиена»-деган сўзлар кўп ишлатилса ҳам ўқуб чиқгон киши унинг даҳосига у қадар ошно бўлуб чиқмайди. Чунки таҳлил ноқисдир. Масалан бир ердаги унинг даҳоси кўрсатилмакчиدير. Ун байтлик бир намуна бериладирки у намунада:

Эй ёр-и жаҳаннам оғуш

Абкам-у асгар-у маҳшар бардиш.

байтидан бошқа мақтанишга муносиб бир нарса йўқдир. Бундан сўнг мана шу сўзлар айтилади:

«Бу азамати тазоди хонги шоиримизда гўруризм... Ишта Хамидин бутун банлиги бутун хусусияти ва шахсияти, бутун шеъри ва даҳоси ҳапси-ҳапси бу тазодларинда, бу сатирда сезилклари-да бу тошқинликларин-да... ў мибки бир фиртонали денгиз гибида». Доимо чолқонти холинда гоҳ доғларла тирманан улу журакдор. Чилгин доғаларда юксалар, юксалар, гоҳ булдиғини окизиб кириб гўнуран гирдобла учурмалар холинда денизин диблудина чакилан сиёҳ-сиёҳ ғойалор қадар, дарим ва сиёҳ бир доғадан мазор ўлур.

Оркасиндан етишмак истаган я самолардан душар ва азилар ё даринликларда бўғулиб қолир».

Ҳолбуки юқориги мисол учун бу сўзлар кўп оғирдир. Унинг даҳосини кўрсататургон бундан бошқа кўп кучли парчалар бордир.

Бир еринда /366-саҳифа/да «қалбнинг лисони /классизм/нинг у қадар ва инжа чарчавасина на гириблар на чиқиблар» дейди. Биз бу жумланинг маънулини нотўғри топамиз. Фузулийнинг «Лайли-Мажнун»ни бошдан-боша у «қалб лисони»дир. Ҳатто қалб лисони бўлишда баъзи жойларида Хамиддан ҳам ошиб тушади. Форс тилида эса «Хофиз»нинг бу қунақа на форсийда на туркда унга эришилмаган самимиёлиги /классизм/нинг тори?/ чорчувасига сиғинишидир. Агар чорчуванинг бир таъсири бўлса эди чорчувани парчалагон рассомларнинг бирор тақлиги бўлур эди ва чорчувалитлардан юксак /115-6/ бир нарса беришлари керак эди. Ҳолбуки биз унғ кўрмаймиз. Бутун санъат тарихи қаршимизда...»

Ҳамид ҳақкинда ёзилмиш юз шу қадар саҳифа юқорида кўрсатилган камчиликлари сарф назар этилса, балки уни бир шоир сифатида кўрсатмак учун кифоя этар, лекин доҳий аталмиш бир Хамид учун асло кифоя этмас. Унинг даҳосини албатта таҳлил этмак ва айниқса қайси нуқталарда унга эришмак мумкин бўлмағонини кўрсатмак керакдир.

Бу эътибор ила менимча «слийжаиоб»нинг турк юрдида босдиргон Хамид юблсеига бағишланмиш мақоласи қимматлидир. Воқеан Ризо Тавфик Хамид учун кўп нарса ёзгондир. Лекин у асарнинг ичидан саралаб чиқмоқ мумкин эмасдир. У асарларда Хамиддан кўра Ризо Тавфик таҳлил этилгандир.

Устод Акрам ҳақкинда Исмоил Ҳикмат ҳаддан муваффақ бўлгондир. У Акрамнинг бутун ҳаётини, санъатини яхши таҳлил этадир ва жонли ўларок кўрсата олгондир. Ҳатто шу қадарки Акрам ҳақкинда ёзмаш жумлаларнинг ўзидан-да Акрам иси келиб турадир. Акрам ҳақкинда ёзилмиш шу қадар нарсани биз ҳалигача кўрмадик.

Охирида шуни ҳам айтиб ўтиш керакким, юқорида кўрсатилган камчиликлар билан бирга бу асарнинг кўп фазилатлари /ортуқликлари/ ҳам бордир. Масалан:

«Ҳамиднинг Ҳугодан билхосса айирилан нуқтаси лисони эди. Ҳуго нақадар мунтазам ва ҳамвор иса, Ҳамид у қадар лоқайд ва паришондир. Ҳамиднинг дуодқлари орасиндан дўқулан яроли музториб қолбидир. Ҳугонинг лисонидан серпён мусикий афқоридир». Каби энг гўзал тасвирли таъбирлар бўлгонидек, тубандагича фосиқ ва балиғ ифодадар ила энг тўғри қиммат беришлар бордир:

“Ҳеч бир қайда бўйун эгмаган ҳеч бир бўйундирига гардан вермайан шоир бутун қондалари зеру-забар эдажак бир сармасти ва лоқайди йурийиб гидиюр. Қалби фарёдларини, рухий аламларини, хижронларини, ҳаяжонларини гоҳ аразнинг дор ва ҷуавош чанбарлари ичина сув қуюр. Ҳамда тахми ишқи Шарқ санъатқорлари каби зухофлар амолалардан чекинмадан /116-бет/ таралдулланмалан сув қуюр: гоҳ ҳажа вазнининг сарбаст синасина араб ва ажамин миллий, эн маҳаллий калималарини ерлашғириюр. Баъзан-да қофиядан бошқа бир қайд танимоқ истимпор ҳар шайи зайд, ҳар қонуни ҳар қондайн лузумсиз бир занжир, ўлдирувчи бир зулм

ғайдалиюр. Ҳапсинда-да шоир ҳапсинда-да даҳий улуюр фақат шакл, лисон ва санъатча қусурлу гўрулуюрди. Ҳосли у бутун улвийяти бутун навоқиси ила бир инсонди. Асарларинда қалби ўқунур, руҳи гўрилуыр. Агар Ҳамид лисонина-да аҳамият версайди, санъати-да ихмол этмас эди, гапни дорилмас бир даҳон шеър бир хорикқо-и адаб ўлуырди. Маъмафих бу гунда даҳога бино вариламамишдир”. Шуни ҳам айтиб ўтайликки, бу асар жиддий бир танқидга албатта муҳтождир ва Турк адабиёти тарихининг тўғри бир йўлга қўйилиши учун бу жуддан зарур бир ишдир. Буни аҳиллардан сураймиз.

Озарбайжон Маориф Комиссарлиги ва нашриётининг турк илми адабий ҳаётига шундай муҳим асар тақдим қилишга муваффақ бўлгонлари учун ифтихор этишга ҳақлари бордир. Булар учун ва асарнинг муҳаррири Исмоил Ҳикмат учун қолгон жилдларининг-да ҳиммат қилиниб майдонга қўйилишини ва бу йўлда учралатурган монельарга кўкрак қеришлари таманносидамиз.

Бу асар 11 юз саҳифадан иборатдир. Босмаси тузуккинадир. Фақат биринчи жилднинг кўп расмлари яхши чиқмагондир. Қолгон жилдларида бу камчиликнинг тузатилиши керакдир.

В.М.

НАВОИЙГАЧА ТУРК АДАБИЁТИ.

Адабиёт тафтишига бошлагонда ёзма адабиёт ва эл (оғзаки) адабиёти каби бир тасниф юритишга тўғри келади. Лекин ёзма ва эл адабиёти оғзини

айирмоқ ва буларни жамъ ва маъниъ таъриф қилмоқ қийиндир, ҳатто мумкин эмасдир.

Ёзма адабиётининг бир хусусияти ёзмалиги, иккинчиси асар эгасининг маълум бўлишидир.

Эл адабиётининг хусусиятида шу сифатларнинг бўлмаслиги ва оғиздан-оғизга кўчиб юришидир.

Энди таҳлил қилайлик:

Биринчи: бир вақтлар ёзма ўлароқ тасбит этилган бир адабий асар йўқолди дейлик ва сўнгра унинг парчалари оғиздан-оғизга кўчиб юрди ва асар эгасининг оти ҳам унитилди дейлик.

Иккинчи: Оғиздан-оғизга кўчиб асрларча юрган дoston, мақоллар ёзилиб бир мажмуа ҳолига кетирилди дейлик (қандайки бу кун ҳар бири-да қилинади)

Бу икковини қандай қилиб ажратиш керак ва қайсисини қайсисига киргизиш керак?

Воқеан эл адабиётининг энг мумтоз хусусияти асар эгасининг эл экани даъво қилинади. Ҳолбуки биз текшириб қарасак бу даъво асоссиз бўлиб чиқади.

Ҳеч бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула йўқ-ки йипирма киши ўйлашиб тўқигон бўлсин ёки басталагон бўлсин. Ҳар бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула асосан бир киши томонидан чиқарилади ва сўнгра умумийлашиб кетади.

Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муқимий, Фуркат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси қоронгу тоқчалардан чуриб, қорайиб кетган баёзлардан кўриб эгаларини билган бўлмасах уларни эл адабиётидан: ҳеч вақт ажрата олмас эдик.

Бу тасниф шу даражада бўш бўлса ҳам ишимизни енгиллатиб бизга ёрдам бератургон бўлгани учун қабул қиламиз ва адабиётни иккига айирамиз.

1. Ёзма адабиёт

2. Эл адабиёти.

Ёзма адабиёт.

Туркларнинг ёзуви билан танишликлари қуп эскидир. Туркларнинг милoddан бурун қурулгон буюк императорларида юратургон буёрук ёрликлар табиий ўлароқ туркча ёзуви билан бўлар эди. Бу ёзувлар тўғрисида ҳали ҳам илм оламида сарих маълумот йўқдир.

Хитой воқеаномаларида таърихга маълум эски турк жамияти бўлгон «хун» ёзувлари борлиги зикр этилса ҳам унинг қандай ёзуви экани номалумдир. Радлов бу ёзувнинг Ўрхун ёзуви бўлишини ўйлайди. /49-б/ Хитой воқеаномалар 545 нчи йил воқеаларини ёзғонда ҳам туркларнинг ёзувлари борлиги ва уларнинг сунгу учи билан ёзгонларини айтади. ¹

Турк Южан уйғурларининг милoddан икки аср илгари хат битишларини ва бешинчи аср милoddида порлоқ бир адабиётга молик бўлгонликларини суёлайди. ²

¹ Татар адабиёт тарихи. С. 65

² Миллий таттобулар мажмуаси. 2-ж. 4-сон.

Турклар ўз ҳаёт тарихияларида турли-турли ёзувлар ишлатиб ўтканлар.

Хитой таъсири остида бўлган вақтларда тарихий тошлардан билинадир-ки Хитой ёзувини ҳам ишлатганлар. Култакин тошининг бир ёғи хитойча ва бир ёғи ўрхунча ёзилгандир. Бу Ўрхун ёзуvidан бошқа бир вақтлар Мони алифбоси ишлатганлари маълум. V аср милодидида безаниш императорлиги теваратидан Настурий раҳбари Сурия алифбоси олиб келганлар ва сўнгра бу ёзув уйғур ёзувига асос ўлароқ ишлатилган. Будда динининг таъсири кучайган чокларда Тибет алифбосини ҳам ишлатганлар. Бу 5-6 турли ёзувдан энг илгари қайсиси ишлатилганини ажратиш қийин.

Ҳозир энг эскиси Ўрхун ёзувлари дейилади. Бу туркларнинг ўзларига махсус ёзувдир. Турклар ҳар ҳолда бирдан-бир ёзув ихтиро қилатурғон ва ишлататурғон бир ҳолда бўлмагон бўлсалар керак ва ўрхун ёзувидаги турли алифболарнинг таъсири борлиги ҳам бунн кўрсатмакдадир.

Юқориди айтганимиз каби Ўрхун ёзуви билан баробар Хитой ёзуви-да назарда тутилса ва хитойларнинг эски маданиятли халқ эканликлари ва бунинг устига Хитой таъсирининг жуда ортиқ экани уйланса туркларнинг ҳар ҳолда ўз махсус ёзувлари бўлмагон вақтларда Хитой алифбосини ишлатганларини ўйлашга йўл берилган бўлур.

Ҳар ҳолда, қандай бўлса ҳам-туркларнинг кўп эски замондан бери ёзув билган бўлишлари аниқдир. Ўрхун битиктошларининг тил ва услуби оддий сўзга ўхшамасдан ҳатто баъзи ерларида мукаффа иборалар

ва мазун фард ва қитъалари борлиги унинг ишланган адабий тил билан ёзилгонини кўрсатадир. Туркларнинг Шамон динида бўлгон вақтларида ҳам ёзилгон дуонномалари бўлгонидек, Моний динида бўлгон чокларида «хуас туанифт» унвонли ибодатхоналарда ўқилатурғон тавба дуолари бўлгон. Бу дуо ёзилгон бир нусха тарихи маълум бўлгон. «Тунг» даври Чин китобларининг қоғозларига ўхшагонидан шу даврда ёзилгон дейилади. Бу нарса Моний алифбоси ила ёзилгандир. Бунинг уйғур ҳарфи ила ёзилгонини Радлов топиб бостиргандир.³ Юрий Юзов ўз мақсасида⁴ «VIIнчидан XIVнчи асргача чўзилгон бир замонни турк тили асарларининг энг эски даври атаб, энг биринчи турк асари ўлароқ «Кутадгу билиг»ни (462 хижрий), иккинчи ўлароқ «Юсуф Зулайҳо»ни (630 хижрий) учунчи ўлароқ Рабғузийнинг «Киссасул анбиё»сини (710 хижрий) санайди. Бу даврга бўлишда битигтош-ларининг ва Моний даври ёзмасининг кирмаганини бир китоб шаклида бўлмагонидан ва «Девони хикмат»нинг эса эски ёзма нусхасининг йўқлиги эҳтимолидан ўйламоқ мумкинди. Лекин бу даврнинг асарла-рига қўшмоқ мумкин бўлган «Китоб кўркут» (5-6 аср хижрий) «Хиббатул ҳақойик» (6-7 аср хижрий) ва «Девони-луғоти-турк» каби асарларни-да санасак эски турк ёзма адабиёти жадвалини кўрсатган бўлурмиз.(50-5.) Булардан бошқа (754)да Хоразмий отли бир шоир томонидан чиготайча ўлароқ Сарой шаҳрида ёзилгон

3.П.-г. АМ, 1909-Осетус нусхаси турк эрд, Эп. 10, 3-сон.⁴ 4. Тўтабўтур илмуруси, Жид 2, Сон.

«Мухаббатнома»⁵ ва (800)да ёзилгон асли Венада бўлгон — «Тузуқоти Темури» (846)да ёзилгон «Меърожнома» ва (863)да ёзилгон. Бахтиёрнома» турк эски адабиёти асарларига киратургон насикалардандир. Мана бу кўрсатилган асарлар турк адабиётининг то милод бошидан бери ёзма асарларга эга бўлганини ва табиий ўларок бундай асарларнинг ёлғиз бизга маълум бўлгонлари билан қолмоғинини ўйлашга ҳақ берадир. Бу асарлар умуман турк тили билан ёзилгондирлар. Лекин асарларига ва даврларига қараб турли-турли аталгонлар. Турк тили бир вақтлар мўғул тили ҳам деб юритилган.⁶ Сўнгра уйғур тили, ҳокония туркчаси, ёки қошғор тили, ўғуз лаҳжаси, чинғотай тили, усмонлича, озорица...каби чўк отлар тақилгон. Асосан чинғотойча, уйғурчанинг. муайян адабий қолға кирган бир бошқа шаклдир. Фақат уйғур ҳарфи билан ёзилгони учун кўп чинғотой тили ҳавзасига киратургон айиришни қийин қолға қўятургон эски асарлар қўлга киргандир ва бу икки ёзувнинг кўп вақтлар бирга юритилгони маълумдир.

Асли «настурий роҳиблари» томонидан келтирилган уйғур ҳарфининг VIII асрдан илгари мавжуд бўлиши мумкин бўлгони муҳокамасига аянибгина «Ўрхун ёзуви» эски дейиладир. Бунинг устига уйғур алифбоси тузилишига ҳам Самий ҳам Арий ҳам Хитой ҳарфларининг таъсири борлиги кўз

⁵ Мелодий 14 асрда Нурт тақаллусли бир шеърнинг «Хитрои Шерин» манзумаси 777-ини хитрийда

«Китоби» бош хитрий.

⁶ Хисин Китобининг Султон одли машҳур классик бош хитрийнинг муталлаҳдан яъни чинғотойчадан туркчага яъни усмонлиёлаа чуйирмаси «Эллик мутасавуфлар» саҳифа. 195.

олдига келтирилса, бу шубҳанинг яна ортиш эҳтимоли бордир. Нима бўлса-бўлсун, қандай ҳарф билан ёзилгон бўлмасин юқоридаги асарлар турк ёзма адабиёти такомилли тарихи тўғрисида муайян бир фикр бера олатургон қаражада қимматлидирлар.

Эл адабиёти.

Кўчма халқларда эл адабиёти бой бўлади.

Туркларнинг (типичный) ҳаётлари кўчмалик бўлгонидан бой бир эл адабиётига моликдирлар. Бу адабиётнинг бойлиги тўғрисида бизга энг кўп маълумот бератургон китоб «Девони-луғати-турк»дир. Бунда эски турк достонларидин энг гўзал парчалар бордир. Хатто шундай чиройли жойлари борки, ёзма адабиётни уялтиришгача борадир. Эл адабиётинингчи эскидан ёзилгонлари орасида (211)хикрийда форсчадан арабчага таржима этилган «Ўғизнома» аталгон миллий достон борким, асосан туркчадан ўзлаштирилгандир. Бу достоннинг муҳим бир қисми бўлгон («Дада кўркут») ёки («Китоби кўркут») каби («Саид Баттол ғози» достони)да эл адабиётидандир. Бу «Ўғизнома»нинг исломиятдан бурун тасбиёт этилганлигига ҳукм этиш мумкиндир. Чунки 211 хикрийда форсчадан арабчага таржима қилингон бу достоннинг форсчага таржима қилингани билан арабчаланиши орасида ҳар ҳолда анчагина вақт ўтиш эҳтимоли бўлгони каби фарсча таржимаси учунда анвалан туркча ўларок ёзилгон (тасбиёт этилгон) бўлиши лозимдир.

Булардан бошқа эл адабиётига онд яна бир қанча ёзилгон ва ёзилмагон асарлар майдондандир. В.М.

МУНДАРИЖА.

1. И. Ёқубов, К. Ташанов Мунаққиднинг илмий-эстетик олами -----	1-21
2. Вадуд Маҳмуд. Алишер Навоӣ -----	22-33
3. Вадуд Маҳмуд. Ғузулий Бағдодий. -----	33-47
4. Вадуд Маҳмуд. Турк адабиёти тарихи -----	48-58
5. Вадуд Маҳмуд. Навоӣгача Турк адабиёти -----	58-64
6. Мундарижа -----	65

БОСИШГА РУХСАТ ЭТИЛДИ. 15.09.01Й. ҚОҒОЗ
ВИЧИМИ 60x84 1/16. ОФСЕТ БОСМА УСУЛИ.
ДАЛОВИ 200 НУСXA БУЮРТМА 52

«КМБЕРНЕТИКА» ИНСТИТУТИНИНГ
БОСМАХОНАСИДА ЧОП ЭТИЛДИ.
700143, ТОШКЕНТ, Ф. ХУҶАЕВ КЎЧАСИ, 34 УЙ.